

Forrás: <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2023/05/katona-andras-a-magyar-tortenelemdidaktika-multja-es-jeles-szemelyisegei-i-14-01-03/>

Katona András

A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.

A kezdetek (XVIII–XIX. század)

Az addig egységes pedagógia tudománya a XVIII. század végén és a XIX. század elején kezdett differenciálódni nevelés- és oktatásméletre, majd a didaktikából később kivált egy újabb tudományág, amely részben alkalmazott didaktikaként, részben pedig az egyes tantárgyak speciális oktatási kérdéseinek kutatójaként határozta meg tematikáját. A didaktika és a frissen keletkezett metodikák között kölcsönös viszony alakult ki. A didaktika az egyes szakmódszertanok eredményeiből általánosított, viszont a metodikák ezen általánosításokat adaptálták, alkalmazták, és a tanítás-tanulás sajátos törvényszerűségeit is kutatták az egyes tárgyak oktatásában. Így jutunk el a metodikától a szakmódszertanokon és a tantárgyi pedagógiákon át a szakdidaktikáig. A történelem tanításának és tanulásának kérdéseiről szóló tudományos igényű művek a német nyelvterületen a XIX. század első felétől, Magyarországon pedig a dualizmus korától jelentek meg, a második világháború utáni évtizedekben pedig a történelemdidaktika külföldön és itthon is többé-kevésbé önálló tudományággá vált – nyugaton inkább a történettudományhoz, nálunk talán jobban a pedagógiához kapcsolódva. Ezt a fejlődési utat¹ tekintjük át a kezdetektől napjainkig tantárgyunk tanításának kutatástörténetét feltárni szándékozó sorozatunkban, elsősorban a legjelentősebb hazai szerzők munkásságára, főleg szintéziseire alapozva.

Első közlésünkben a lassan formálódó hazai történelemdidaktika XVIII-XIX. századi gyökereihez nyúlunk vissza, a Ratiók korabeli kezdetektől a reformkorban formálódó első kezdeményezéseken (Szilasy János, Ángyán János) át a dualizmus kori első szintézisekig (Erdődi János, Kiss Áron és Mayer Miksa, Fazekas Sándor, Vass Bertalan). Bepillantást adunk a XIX. század végének történelemtanítással kapcsolatos vitáiba, melyek az első Országos Történész Kongresszuson jelentek meg, és előbb Kármán Mór, majd Márki Sándor munkásságában csúcspontot értek el. Leszögezhetjük, hogy igaz, kezdetben a német pedagógia és történelemdidaktika árnyékában, de kutatóink hamar felzárkóztak a korabeli európai élvonalhoz.

Tárgyunk elnevezéséről viták dúltak és dúlnak. Legutóbb Gyertyánfy András oldotta meg a problémát és adott korszerű meghatározást: „*A történelemdidaktika a történelemtanítás- és tanulás céljait, alanyait, tartalmát és módszereit vizsgáló tudományág. Kérdései: Miért tanítunk történelmet? Mi jellemzi a történelem tanulóit és tanárait? Mi legyen a tanítás tartalma (ismeretanyaga)? Milyen módszereket és eszközöket alkalmazzunk? Hagyományos elnevezése, a szakmódszertan (= speciális módszertan, szakmetodika) csupán az utolsó kérdésre utal, pedig az előbbieket az elsődlegesek, a módszerek azokat kell, hogy szolgálják... A tudományág átfogóbb, helyesebb elnevezései a történelemtantárgy-pedagógia és a történelemdidaktika. Ez utóbbi előnye, hogy nyelvileg egyszerűbb, és jobban megfelel a*

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

külföldi elnevezéseknek (history didactics, Geschichtsdidaktik, didactique de l'histoire stb.).² Ez utóbbihoz igazodva választottuk sorozatunk címét, ugyanakkor koronként – kapcsolódva a forrásainkhoz – felváltva használjuk valamennyi más elnevezést is, ami gyakran a fogalomhoz tapadó tartalom váltakozását is jelentette.

Jelen írás szintetizáló hajlamú szerzője³ arra vállalkozott, hogy ezúttal a magyar történelemdidaktika históriáját kísérel meg végigkövetni a kezdetektől máig. Komoly vállalkozás, mert nem jelentéktelen ez a múlt, még ha jelen szintézis bevallottan csak a fontosabb összefoglalások, tankönyvek, jegyzetek⁴ áttekintését és a legjelentősebb történelemdidaktikusok⁵ munkásságának a rövid feltárását jelentheti csupán. Minden ilyen áttekintésnek akkor van értelme, ha tanulságokkal szolgálhat e nemes munkát jelenleg művelőknek, hiszen a mindenkori megújulás az elődök tapasztalatai nélkül nem képzelhető el. Munkánk a történelemtanítás tudományos reflexiójának hazai másfél évszázadát igyekszik feltárni.⁶

Szempontrendszerünk alapjául Szebenyi Péternek történelemtanításunk története első modern kori átfogó históriájának a könyvcímében jelzett „*Feladatok – módszerek – eszközök*” hármast szántuk,⁷ mely vörös fonálként húzódik végig történelemdidaktikai szintéziseinkben, egészen az ezredforduló utáni időszakig. Persze mindezek kiegészülnek a „mit”, „miért” és „hogyan”, sőt a „kinek” klasszikusnak mondható kérdéskörökkel is. Ezek egyik első megfogalmazója és kidolgozója az utolsó erdélyi polihisztornak mondott Brassai Sámuel volt, aki még a dualizmus korának a hajnalán, valamennyi tantárgyra vonatkoztatva *A módszerről* címmel két könyvet is szentelt a témának.⁸

Előzmények

A metodika – benne a történelemtanításé is – a népiskolai gyakorlatból keletkezett. Egyrészt azért, mert ezen a legalsó fokon nagyobb szerepe van a tanítási módszernek, másrészt a népiskolák tanterveiben eleve pontosabban megszabott módszertani eljárások uralták a tanítási gyakorlatot.⁹ És itt nem csak a Ratiókra kell gondolnunk,¹⁰ mivel a történelemtantervek mellé egyes protestáns iskolák is adtak ki módszertani utasításokat. Például a debreceni kollégium 1781-es „*Ordo Studiorum*”-ából idézünk néhány részletet, megjegyezve, hogy annak szövege lényegében megegyezett a nagyszzebeni (1756) és a medgyesi (1762) metódusokéval, amelyek viszont német forrásból táplálkoztak.

„A tanulók számára csupán a tudományok elemeit nyújtjuk. Ezt sajátítsák el, de lássák át az igazság teljes szövedékét, a tudományok egész terjedelmét és összefüggéseit. Alkossanak maguknak világos fogalmakat, tanulják meg felmérni a dolgok állapotát, szokják meg, hogy logikusan gondolkodjanak és beszéljenek. Emlékezetükbe csak a szakkifejezéseket, a meghatározásokat, az axiómákat és más fontos dolgokat véssenek. Mert, ha tanítványainktól azt kívánjuk, hogy a tankönyv szövegét vagy a lediktált jegyzeteket tartsák emlékezetükben és azt mondják fel, arra szoktatjuk őket, hogy kritikátlanul tanuljanak. Abból a célból viszont, hogy bőségesebb ismeretekre tegyenek szert, jó könyvek olvasására kell kötelezni őket, és arra, hogy e könyvekről önálló véleményt nyilvánítsanak ... Nem úgy kell a történelmet tanítani, hogy csak az emlékezetet töltsük meg tényekkel és kronológiával, hanem sokkal inkább úgy, hogy a tanulók a kritikát gyakorolják, átlássák az okokat, a dolgok változásainak szövevényeit, a nagy forradalmak eredetét, a birodalmak hanyatlásának okait, és azokat a vonatkozásokat,

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

amelyekkel mindezek az események Isten egyházához kapcsolódnak, tehát azt, hogyan rendeltettek az emberi dolgok Isten egyházának a javára. Innen merítsenek politikai bölcsességet és olyan ismereteket, amelyekre a gyakorlati életben szükségük lehet; a nagy férfiak példája indítsa őket az erényekre, az ő hatásuk alatt formálódjanak.”¹¹

Mindezekből kitűnik, hogy a XVIII. század második felére nemcsak rendszeresen tanított önálló tantárggyá vált a hazai középiskolákban az egyetemes és a magyar történelem, hanem — ezzel szoros összefüggésben — kezdett kialakulni a történelemtanítás tudatos, írásba foglalt módszertana is.

Az elemi iskolai egyöntetűségekre való törekvés első markáns megnyilvánulása *Felbiger* Ágoston-rendi szerzetes, sziléziai apát normamódszere volt, melyet egy 1776-ban Bécsben kiadott „módszertankönyvben” fejtett ki, melynek egy magyar nyelvű adaptációja hazánkban is ható metodikai kézikönyv lett.¹² E normamódszer alapelvei általánosak voltak ugyan, de tárgyunkra éppúgy vonatkoztak, mint az olvasás, az írás, a helyesírás és a számtan tanítására. Ezek az együttes tanítás, az együttes olvasás, az olvasmányhoz kapcsolódó tanítói kérdések, a táblázatba foglalás (rendszerezés) elve és a kezdőbetűzés.¹³ Közülük talán csak ez utóbbi szorul magyarázatra, mely a memoriterek megtanításában nyújtott segítséget.

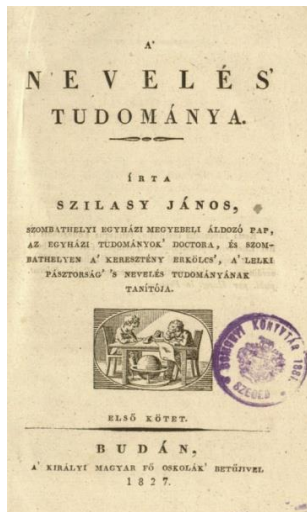
Felbiger a történelemtanításról így írt: *„Történelemből a tankönyvben szereplő nevezetesebb népeket tárgyaljuk a bevezető táblázat alapján. A tanító az adott népről a legérdekesebb dolgokat elmeséli, lakóhelyét a térképen megmutatja, a szinkronisztikus táblázatban a korabeli népek között elhelyezi. Felhívja a figyelmet azokra a könyvben említett anyagrészekre, amelyekről ő maga beszélt. Ezeket táblai vázlat segítségével jegyezteti meg.”¹⁴*

Mária Terézia a kidolgozó Felbiger városáról *saganinak* nevezett normamódszere alapján életre hívta a *normaiskolákat*,¹⁵ melyek az új tanítási módszerre áttérő tanítók „továbbképzését” szolgálták. Ezen iskolák tanítóképző tagozatai mintegy fél évszázad alatt kidolgozták a népiskolai oktatás általános módszertana mellett az egyes tantárgyak speciális metodikáját is. A reformkor hajnalán megszületett – **Szilasy János** tollából – az első, magyar szerzőtől származó és magyar nyelvű, tudományos igényű neveléstudomány, melyben a szerző eklektikus módon ugyan, de szerencsés kézzel minden iskolatípusra vonatkozóan összegezte és állította egységes rendszerbe a XIX. század első harmadának neveléstudományi elveit

Szilasy János (1795–1859) filozófiai és pedagógiai szakíró, egyetemi tanár, a Magyar Tudós Társaság tagja, katolikus pap. Bölcséleti és teológiai tanulmányai után 1818-tól a szombathelyi püspöki szeminárium tanulmányi felügyelője, majd tanára. Itt írta *A nevelés tudománya* című minden iskolatípusra kitékintő munkáját. 1830-tól a Magyar Tudós Társaság rendes tagja, 1835-től a pesti egyetem teológia karának tanára, háromszor megválasztott dékánja. 1851-től nagyváradi kanonok.

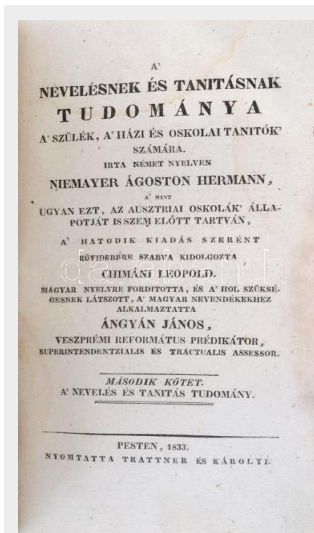
Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

Munkájában történelemmethodikai leírások is olvashatók, igaz, a 366 oldalas könyvben mindössze 3 oldal terjedelemben.¹⁶ Ebben összefoglalja a történelemtanítás általa célszerűnek tartott módszereit, és javaslatokat tesz a tananyag egymásra építésének mikéntjére. Stúdiumunkat a „másod rendbeli tárgyak” közé sorolja, a hit- és erkölcsstan, az olvasás-írás és számolás után (első rendbeli tárgyak), a magyar nyelvvel, a rajzzal, az énekkel, földrajzzal és természettudománnyal együtt. Ízelítőül például a tárgyunk meghatározása például a következő: „A Történettudomány a’ jelesebb embereknek, a nemzeteknek, sőt az egész emberi nemnek nevezetesebb viszontagságait terjesztvén előnkbe, nem lehet nem kedves és kellemes annak tanulása.”¹⁷

A protestáns iskolákban az akkor modernnek számító „együttes oktatás” és „tanítói kérdés” szabta meg a tanítás jellegét, de a gyerekek érdeklődésének a felkeltésére és ébrentartására, valamint önálló ítélőképességük és gondolkodásuk fejlesztésére is súlyt helyeztek.¹⁸ A pápai kollégium híres történelem és neveléstan professzorának, *Bocsor Istvánnak* az eszméit¹⁹ már nagyban befolyásolták az oktatás-, illetve fejlődéslélektan első német megalapozói (pl. Herbart, Niemeier).

A történelemtanítás módszertanának első magyarországi kifejtése éppen *August Hermann Niemeyer* tollából származott. Fordítója, **Ángyán János** azonban a „magyar neveléstudomány szükségéhez” igazította, s ezzel az *első magyar nyelvű történelemmethodika-fejezetet* alkotta meg egy neveléstudományi munkában.²⁰

Ángyán János (1768–1846) pedagógiai szakíró, tanár, református lelkész. 1797–98-ban Jénában tanult teológiát és neveléstudományt, hazatérve Debrecenben, Hajdúböszörményben tanár, majd több helyen, 1808-tól Veszprémben lelkész. Két kötetes, kettős adaptáción átment könyve 1822-ben megjelent első kötetében (*Neveléstudomány*)²¹ még alig egy oldalnyi terjedelemben olvashatunk a történelemtanításról, a második, 1833-as kiadású második kötetben (*A nevelés és tanítás tudománya*) már csaknem húsz oldalon – igaz, a földrajzzal (geográfia) együtt.

Ezzel a történelemtanítás módszertana nálunk is megtette az első lépést az önállósulás irányába. A szorosan vett történelmi rész fejezetcímei – gyakran terjedelmüknél fogva is – önmagukban is beszédesek:

„67. A’ historia tanítása.

68. A’ historia tanításnak a’ tanulók különbségéhez képest való különböző módjai.

69. Tudományos rendel való tanítása a’ historiának, az olyan tanulókra nézve, a’ kik tanult emberekké formáltatnak.

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII–XIX. század)

70. Közönséges észrevételek a' historia tanításáról.

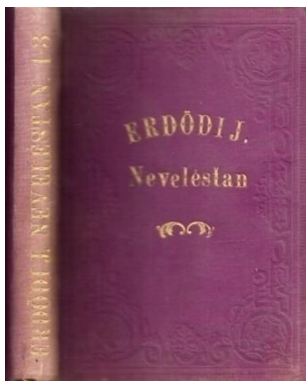
71. Historia tanítás módok 2. Az értelmi formáltatásra való tekintet szerént.

72. Historia tanítás módok 3. Az erköltsi jegy formálására való tekintet szerént.”

A Közönséges [általános] észrevételek a história tanításáról c. fejezetből idézzük az alapelveket. „1. ... A históriát tanító tekintetbe vegye ne csak az emlékező tehetséget, hanem az értelmet is, és a szívet is. [...] 2. Hogy az emlékező tehetség munkáját könnyebbé tegyűk, készítsünk idő-szám és ugyanazon-időszám [kronologikus és szinkronisztikus] táblákat. [...] 3. ... az újra elmondás (repetitio) megeshetik a) élőszóval, kérdések és feleletek vagy folyvást beszélés által ... b) Iratás vagy irás által... c) Lehet a gyakorlásokat tartani historiai játékok által is. d) Itt is lehet megfejtendő mesés forma kérdéseket feltenni. [...]”²²

A szaktárgyi, így a történelemtanítás didaktikájának kétféle értelmezéséről beszélhetünk e korai időszakban. Az egyik a nevelés és oktatáselméletből kiváló speciális didaktikaként (pl. Szilasy munkája), a másik részletes vagy különös didaktikaként (pl. Niemeyer–Ángyán) szemléltette a kialakulóban lévő tantárgyi módszertanokat. Ilyenek hazánkban magyar nyelvből, számtanból, vallástanból már a reformkor idején megjelentek,²³ történelemből azonban csak a kiegyezés után. És ez nem csak a cenzúra miatt nem jelenhetett volna meg akármilyen, hanem a jeles tanárokat ekkoriban nem elsősorban a történelemtanítás módszerei foglalkoztatták, hanem a nagy, nemzeti kérdések. A metodikai szintézisre inkább a békésebb időszakokban kerülhetett sor.²⁴

Az első rendszeres magyar történelem-módszertanok

Az első rendszeres magyar módszertan, mely a történelemét is „különös” metodikaként értelmezte, és kézikönyvként, tankönyvként egyaránt használható volt, **Erdődi János** „A történettudományi tárgyak módszertana című munkája volt, mely 1882-ben látott napvilágot.²⁵ Ennek is német előzményei voltak, melyek közül a legnagyobb hatású *Ferdinand Krieger* „A történelemtanítás nép-, polgári és továbbképző iskolákban” című, hat évvel korábban Nürnbergben kiadott könyve volt.²⁶ Krieger hosszú gyakorlattal rendelkező „köztanár” volt. Gyakorlatias munkája nem tartalmazott új megállapításokat, jellemzően hatása nem a hazájában, hanem inkább közép- és kelet-európai országokban kimutatható, hazánkon kívül a cseheknél és az oroszoknál is. Ennek oka, hogy eszméi megfeleltek a térségben egyre erősödő nemzetállami szellemiségnek.²⁷

Erdődi János (1844–1904) tanítóképző-intézeti igazgató-tanár. Késmárkon született, tanulmányait Lőcsén, Rozsnyón, Sárospatakon, a tanítóképzőt pedig Kassán végezte, egy ideig jogot is tanult. Szegény szülei nem tudták támogatni, ezért kezdetben szó szerint nyomorgott, majd házitanítóként kereste kenyerét. 1866-tól Sárospatakon tanított, 1870-től a kassai tanítóképző gyakorlóiskolájának a vezetője volt. 1872-es svájci tanulmányútja után lett tanítóképző-intézeti, majd 1876-tól mintegy negyedszázadon át igazgató-tanár. Neveléstani, lélektani tanítóképző-intézeti tankönyveket, természetrajz- és természettani, számolás, nyelvoktatás, földrajz és történelem módszertani könyveket, földrajzi iskolai

tankönyveket, számolástani vezérkönyvet [tanári kézikönyv] egyaránt írt svájci ösztöndíját követően.

Erdődi munkája elterjedtségét jól bizonyítja, hogy számos iskolai évkönyv ajánlja a használatát tanárainak felekezetre való tekintet nélkül és az ország szinte minden részén. Például az esztergomi érseki tanítóképző intézet, a pápai és a pozsonyi katolikus elemi tanítóképző intézet, az ungvári görögkatolikus líceum, a soproni evangélikus líceum és tanítóképző intézet, a debreceni református tanítóképző intézet, a budapesti Szt. Vincéről nevezett irgalmas nővérek Ranolder-intézete, vagy a lipótszentmiklósi polgári fiú- és leányiskola, jellemezően 1900 és 1912 között.²⁸

A *történettudományi tárgyak módszertana* című munka alig 100 oldalas, első fele a földrajz (49 oldal), másik része a történelem (37 oldal), az utolsó négy oldal pedig az alkotmánytan módszertanát tartalmazza. Ennek oka, hogy az elemi népiskolában a történelem tárgyat a földrajzzal, valamint a polgári jogok és kötelességekkel „integráltan” tanították az 1868-as népiskolai törvény értelmében.²⁹ A könyvbeli tárgyalás sorrendjét is ez adta meg. A II. A *történelem módszertana* fejezet szerkezete és tartalma nagy vonásokban a következő:

1. *A történelem fogalma, tanításának fontossága és célja.*

2. *A történelem tanításának eszközei:*

a) az *elbeszélés*:

- mondja el a tanító szabadon;
- igyekezzék a történetet folyékonyan elbeszélni;
- mondja el a történeti eseményeket világosan;
- adj a történetet „élénken, szívből jövő lelkesültséggel”;
- az anyagnak mennyiségét viszonyítsa a gyermekek képzettségéhez és érdeklődéséhez;

b) az *elbeszéltetés*, azaz mondassa el a tanító a tanulókkal az elbeszélteket.

3. *A történelemtanítás elvei:*

- a) legyen a tanítás igaz;
- b) legyen az előadás szemléltető;
- c) nagy gondot fordítsunk a tananyag kiválasztására;
- d) törekedjünk a nyújtott történelmi ismeretek állandósítására is [rögzítés].

4. *A történelem tanításának módjai:* életrajzi (biografikus), *néprajzi* (etnografikus) és *egyidejű* (szinkronisztikus). Ebből a fő módszer

a) Az *életrajzi* módszer. Az *életképek* „kellékei”:

- a célnak megfelelően legyenek megválasztva;
- tartalmuk és alakjuk a gyermekek felfogásához legyen viszonyítva;
- élettől teljesnek kell lenniük;
- oly egymásutánban mondja el azokat a tanító, hogy a történelem folytonosságát lehetőleg megtartsa s az események fejlődését és egymásra hatását, ezek áttekinthetőségét meg ne nehezítse.

b) Ha a történelemben a tények időrendjére vagyunk tekintettel, akkor az úgynevezett *időrendi* (kronologikus) módszer, mely vagy *visszafelé* ható (regresszív) vagy *előrehaladó* (progresszív) lehet.

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

- c) Ha a történelmi eseményeket bizonyos eszmék szerint csoportosítjuk, vagy adjuk elő, a *csoportosító* módszert alkalmazzuk.
- d) Ha a történelmi események okainak kutatására és földerítésére fektetjük a fősúlyt, akkor az *oknyomozó* (pragmatikus) módszert választjuk.
- e) Ha a történelem előadását olvasókönyvhöz vagy a földrajzhoz kapcsoljuk, akkor úgynevezett *kapcsoló* vagy *támaszkodó* módszer szerint járunk el.³⁰

5. *A történelem egyes leckéinek kezelése* rész a tanító feladatait veszi sorra a tananyag feldolgozása során. Beszélje el a történelmi részt a gyermekek értelmére, szívére és kedélyére hatva:

- a) szabadon, folyékonyan, világosan, egyszerűen, élénken és élettellel teljesen;
- b) szemléltessen képekkel, tárgyakkal, mutassa meg a történelmi esemény színhelyét a térképen;
- c) a fogalmakat lehetőleg elbeszélése közben tegye világossá;
- d) az elbeszélés vezérszavait és nevezetesebb évszámait írja a táblára;
- e) az elbeszélte történetet mondassa el előbb a jobb, majd a gyengébb tanulókkal.

6. *A Rövid történelmi visszapillantás* egyrészt összefoglalja az iskolai históriaoktatás történetét Comeniustól kezdve, másrészt sorra veszi a történelem előadásának módjait:

- a) legelterjedtebb az időrendi módszer;
- b) ennek sajátos formája az egyes főbb eseményeket élet- és jellemképekké alakítva történő tárgyalás;
- c) a regresszív módszer történelmünk kérdés-feleletekkel való feldolgozása eléggé ritka;
- d) a történelemnek a reáliákkal, például földrajzzal való összekapcsolása;
- e) a történelemnek az olvasókönyv alapján való tanítása.

7. Miniszteri tanterv (V-VI. osztály), mely az 1877-es elemi iskolai tanterv vonatkozó részét tartalmazza.

8. Lecketerv (IV. V. és VI. osztály), mely tulajdonképpen egy mai értelemben vett tananyagbeosztás, tanmenet.

9. Mintalecke: A kenyérmezei ütközet, mintegy 6 oldal terjedelemben. (Érdekes, hogy leírásához saját, a népiskolák IV. évfolyama számára írt *földrajz* tankönyvét kapcsolja.)

Néhány fontos megállapítást kiemelünk a munkából, először a tanítás *céljáról* szólva: „*A történelem tanítása által ... első sorban minden nemes, igaz, jó és szép iránti fogékonyságot kell a gyermekek keblében meggyökeresíteni, őket hazaszeretetre lelkesíteni, keblökben a nemes jelleg csíráit életre kelteni; másodsorban pedig oda kell törekednünk, hogy a hazai történelemnek leglényegesebb pontjait összefüggésben azon világtörténelmi eseményekkel elméjükbe véssék, melyek a népek életére általában és a hazai viszonyok alakulására különösen nevezetesen befolyást gyakoroltak.*”³¹ Itt még visszacseng a történelem reformkori erkölcsi példatár jellege, de felvillan a korszerűnek mondható világtörténelmi látásmód eleme is, persze a hazafias nevelés fontosságát a középpontba állítva.

Lényeges része volt az elemi iskolai oktatásnak a *szemléletesség* igénye, melyhez jelentős példatárat sorol fel a szerző: „*A történelem szemléltetésénél jó szolgálatot tesznek a történelmi életképek, – személyeket, eseményeket és ezek helyeit stb. ábrázoló festmények s rajzok, – történelmi nevezetességgel bíró tárgyak (fegyverek, edények, érmek), történelmi térképek és*

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

naplók, – történelmi nevezetességgel bíró helyek látogatása és történelmi események emléknappjainak ünnepélyes megülvése.”³²

Az ún. *kapcsoló módszernél* – itt a különböző tantárgyak közötti kapcsolatteremtésről van szó – jól látja Erdődi ezek problémáit is: „A földrajz ... térbeli viszonyokat ismerteti, a történelem ellenben időben történt mozzanatokot fest. A földrajz tanítását ez oknál fogva sikeresen csak a térben, a gyermekekhez legközelebb levő környezetre alapíthatjuk; a történelem tanítása ellenben egyes kimagasló személyek élettörténetével veszi kezdetét, kik a gyermekektől mind térben, mind időben messze esnek.”³³

Erdődi munkája hatással volt **Kiss Áron és Mayer Miksa** könyvére: *Vezérkönyv a népiskolai történettáításhoz, egyszersmind bevezetés a történettudományba tanítók és tanítójelöltek számára.* (Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1882.)

Hegymegi Kiss Áron (1845–1908) tanítóképző-intézeti igazgató, néprajzi gyűjtő, pedagógiai szakíró, a magyar elemi és népiskolai nevelés egyik megújítója. Elemi iskoláit Szatmárnémetiben végezte, a sárospataki református tanítóképző intézetben tanult tovább (1858–1862), ahol tanítói képesítést szerzett (1862), majd filozófiát, teológiát és jogot hallgatott (1862–1867), sőt 1866-tól tanított is. 1867-től három évet a báró Uray családnál töltött mint nevelő, közben Eperjesen, Pozsonyban és Pesten is megfordulva. 1870-ben a nagykőrösi református tanítóképző igazgatója lett. Eperjesen bírói és ügyvédi vizsgát tett, 1872-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen elsőként szerzett bölcsészdoktori oklevelet. 1873-ban Németország és Svájc tanítóképző intézeteit látogatta meg. 1875-től a budai állami tanítóképző, illetve Paedagogium tanára. 1895–1907-ig az igazgatásilag különvált polgári iskolai tanítóképző tanára, igazgatója. Különösen értékesek pedagógiatörténeti és oktatásügy-történeti kutatásai. Feldolgozta a magyarországi népiskolai oktatás történetét, élete végéig gyűjtötte a legjelentősebb hazai tanítók életére és munkásságára vonatkozó tárgyi és írásos emlékeket. A magyarországi pedagógiai tárgy-történeti kutatások és néprajzi gyűjtések elindítója volt, 1891-ben irányításával tanítók százai gyűjtőmunkájának a bevonásával létrejött az első magyar gyermekjáték-gyűjtemény, ami becses néprajzi emlékünk. Rendkívül termékeny szerző volt: számos népszerű olvasókönyvet, ábécéskönyvet, pedagógiai szakkönyvet, jegyzetet, tankönyvet, segédkönyvet, szemelvénygyűjteményt írt és szerkesztett (pl. a népiskolai történelemtáításhoz is). Legtöbb pedagógiai műve a magyar neveléstudományi szakirodalom klasszikusa. 1870-től fogva állandóan részt vett a népnevelésügyi mozgalmakban. Tagja volt az egyetemes és képviselői tanítógyűléseknek, az országos közoktatási tanácsnak és tanszermúzeumi bizottságnak, elnöke az országos református tanítóegyesületnek, titkára az első pedagógiai társaságnak. A tanítók országos árvaháza alapítóinak egyike és az árvaházi egyesületnek nyolc évig titkára, a „züllőfélben levő gyermekek” számára nevelőintézeteket emelő Nagypénteki Református Társaság elnöke. Kortársai tiszteletből „a tanítók tanítójának” nevezték.

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

Mayer Miksa (1842–1886) Versecen tanítóképző-intézetet végzett, majd 17 évesen Bécsben műegyetemi hallgató lett, de ott is inkább pedagógiai tárgyú cikkeket írt. Műszaki tanulmányait félbeszakítva resicai, majd szegedi magántanítóskodás után előbb a Szegedi Híradó, utána a Pesti Napló, végül 1869-től a Néptanítók Lapja munkatársa, 1870–1873-ig szerkesztője lett. Ezután a vallás- és közoktatási minisztériumban segédfogalmazó, később fogalmazó, majd miniszteri titkár lett. 1877-ben a miniszter Mayert bízta meg a megalakult Országos Tanszermúzeum vezetésével, egyúttal kinevezte az ország első elemi és polgári iskolai tanítóképzőjéhez, a Budapesti Állami Tanítóképezdéhez (Budai Tanítóképző) igazgatósági tagnak. Több kiállítás rendezője, utoljára az 1885-ös országos általános kiállításé is.

Gazdag szakirodalmi munkássága mellett tan- és vezérkönyveket, köztük történelmi és alkotmánytani munkákat is írt.

A szerzők munkájuk bevezetőjében leszögezik, hogy „A történelmi oktatás helyes módszerét eltalálni ... nem könnyű dolog. Mindenek előtt ki kell emelnünk, hogy történettani ismeretek nélkül minden ily irányu mű csonka és hézagos. A milyen ugyanis a tanító, olyan a tanítás. A ő felfogása tükröződik vissza mindenütt, s ennek van döntő hatása a tanulók felfogására és jellemök hazafias és felvilágosodott irányban leendő fejlesztésére. Ezért kellett az "Elméleti rész" első fejezeteiben a történeten legfontosabb kérdéseit alaposan feldolgoznunk. Ezt követi az oktatás didaktikai alapvetése és részletes módszertana; s végre a történelmi oktatás története.”³⁴ A kiemelt szövegrészek közül az első visszatükrözi nagy példaképe, Diesterweg aforizmáját: „Az iskola annyit ér, amennyit tanítója”, a másik pedig a reformkor „haza és haladás” eszméjét.

A számunkra fontos A) *Elméleti rész* – a kötet alig több mint egyharmada – a következő fejezetekből áll:

- A történet fogalmáról.
- A történet céljáról.
- A történet segédtudományai.
  - a. A lélektan, mint a történet segédtudománya.
  - b. Az időszámítás (kronológia).
  - c. A földrajz (geográfia).
  - d. A statisztika.
- A történelmi bírálatról.
- A történetírás története.
- A történelmi oktatás módszerei.
- A történettanítás menete.
- A történelmi oktatás taneszközei.
- A történelmi tanítás alakja.
- A történelmi oktatás menete.

A könyv a módszerek kapcsán három fő irányt, lehetőséget lát használhatónak a tanítás elemi fokán: az életrajzokban, az okozati (pragmatikus) előadásban és a korrajzokban tárgyalását a

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

tananyagoknak. A legelemibb a tisztán *életrajzi (biografikus) módszer*, melyben „a történelemben szerepelt kiváló egyének – mint az egyes korszakok uralkodó eszméinek képviselői – állítanak előtérbe, s azoknak élet- és jellemrajzaihoz fűzetnek az illető korszakok fő eseményei.”³⁵ Felsorolják a módszer melletti és elleni érveket egyaránt, majd leszögezik, hogy „az életrajzi eljárásnak, mint módszernek a jogosultságát ... nem ismerjük el; de az egyes életrajzok beszövését – a jellemképzés céljából – kívánatosnak tartjuk.”³⁶

Egyértelműbbek a szerzők az *okozati előadó (pragmatikus) módszer* kapcsán, mely „abból áll, hogy hitelesen megállapított történelmi tények időrendi egymásutánjában akként adatnak elő, hogy a tanuló minden egyes ténynél ennek s a korábbi tényeknek okozati viszonyát szemlélhesse; egyik eseményt a másikból és az események közreműködése folytán létrejött fontosabb intézményeket megérthesse. E megértés lévén a történelem célja: kétség sem fér ahhoz, hogy a történelmi oktatás helyes módszere általában véve az okozati módszer.”³⁷ Elemi iskola használhatóságának azonban korlátait is sorra veszik, melyek közül a legsúlyosabb, hogy ennél „az egyszerűről az összetettre”, „a könnyebbről a nehezebbre” didaktikai alapelvek nehezen érvényesíthetők.

Végső soron a *korrajzi módszert* tartják az elemi oktatás fokán a leginkább üdvöztetőnek, mert „mindig csak egy bizonyos korszakot ölel fel, szemléltet, és más korszakok eseményeit csak annyiban veszi tekintetbe a mennyiben, mint okok és okozatok feltétlenül reá tartoznak. A mennyiben már most csaknem minden korszakban uralkodott eszméket legteljesebben képviseli: hasznosnak tartjuk a "korrajzokat" "jellemrajzokkal" kiegészíteni. A történelmi oktatás leginkább alkalmazható módszere tehát a "kor- és jellemrajzok" módszere.”³⁸

Felhívják azonban a figyelmet a módszer buktatóira is. Például, hogy ne szoruljanak háttérbe a történelmi anyag összefüggései az események okozati felfogása által, vagy a jellemrajz csak a korrajz kiegészítésére szolgálhat, és a történelemben az intézmények a legmaradandóbbak, ezek képezik minden egyes korszak ismertető jellegét.

A tananyag kiválasztásának főbb szempontjait is sorra veszik. Ezek a következők:

1. Az *elméleti fontosság* szempontja, mert a történelemtanítás feladata bizonyos ismeretek elsajátítása, mellyel a tanulók bánni tudnak, belőlük tanulságokat merítenek.
2. A *gyakorlati hasznosság* szempontja, mely bizonyos fokig ellentétben áll az előzővel, hiszen „az elméleti cél a mindenkori állapotok megértéséből áll; a gyakorlati haszn a jelen állapotok helyes felfogásából.”³⁹ Ez utóbbi hasznossági szempontot differenciálják nemzetiségi, nemi és művelődési tekintetben, az utóbbin a társadalmi determináltságot értve: „így a falusi gyermeket kétségkívül a földművelés és marhatenyésztésbe, a városit inkább a kereskedelem, ipar és művészetbe vágó tárgyak érdeklik...”⁴⁰
3. A *gyermeki készütség, látókör szempontja*, melyet a korabeli modern pedagógia képviselőre – Willmannra és Zillerre – hivatkozva emelnek ki a szerzők, és lényegében az életkori sajátosságok figyelembe vételét jelenti.
4. A *jellemképzés szempontja*, melyet sokan a történelemtanítás fő céljának tekintenek.
5. A *mennyiség szempontja*, „mert a nemzeti és világtörténelem mezeje olyan tág, hogy tanításunk az elemi fokon sikert csak úgy arathat, ha okvetlenül a legszükségesebbre, a valóban korszakot alkotó eseményekre szorítkozik.”⁴¹

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

Pestalozzi elveit követik, amikor az *alanyi módszert* szorgalmazzák, ami azt jelenti, hogy „a történelemtanítás elemi módszerénél nem a tárgy természete, hanem a növendék alanyiséga igényei jönnek tekintetbe.” Ehhez járul még – szintén a neves svájci pedagógus nyomán – „a közletről a távolabbira, ismertről az ismeretlenre, könnyebbről a nehezebbre, egyszerűről az összetettre” igényének a megfogalmazása.⁴² Összegezve: egy meglehetősen gyermekközpontú szemlélet bontakozik ki előttünk, bár a tanári előadás primátusa megkérdőjelezhetetlen, de azt alárendelik a tanulói érdekeknek.

Alig egy év telt el Kiss Áron és Mayer Miksa vezérkönyvének megjelenésétől, amikor napvilágot látott **Fazekas Sándor** debreceni reáliskolai földrajz-történelem szakos tanár immár a középiskolákra kitekintő földrajz- és történelemdidaktikai összefoglalása, *A történelem tanítása a középtanodában* címmel.⁴³ Bevallottan ismerte Erdődi munkáját, hiszen egyetlen magyar szakirodalomként utal rá, sőt még azt is megjegyzi vele kapcsolatban, hogy Krieger nyomán halad.

Fazekas Sándor (1849–1922) reáliskolai igazgató-tanár. Szentesen született, szegény sorsú evangélikus szülők gyermekeként. A középiskolát (a gimnázium első hat osztályát) szülőhelyén, majd Hódmezővásárhelyen végezte. 1872–75-ig a budapesti egyetemen tanult történelmet és földrajzot, de nyelvészetet és bölcseletet is hallgatott. Tanári vizsgát 1877-ben tett. 1882-ben lett a debreceni reáliskola tanára, egy év múlva pedig az intézet igazgatója. 1875-ben a budapesti bölcsészkar történelmi témájú pályázatán pályadíjat nyert. Társadalmi, közoktatási és tanügyi kérdésben több cikke jelent meg, lapot is szerkesztett. Az első középiskolai magyar szakmódszertani szintézis készítője történelemből.

A szerény terjedelmű – mindössze 40 oldalas – munka jelentőségét nem csak elsősége adja, de szemléletének korszerűsége miatt sem hagyható figyelmen kívül a nagyobb történelemdidaktikai szintézisek előzményeként. A mű a tudományosság igényének is megfelel, hiszen számos lábjegyzetben bőséges szakirodalmi hivatkozással bír a nemzetközi (alapvetően német) pedagógiai szakirodalomra való utalással, de bőséggel reflektál a hazai történelemtanítással kapcsolatos vitákra is.

Három fő kérdést tesz fel munkája elején, ami meghatározza annak szerkezetét is: *Miért tanítsunk? Mit tanítsunk? Milyen eljárási mód szerint tanítsunk?* Írását kalauznak szánja a tanterv készítőjének, a tanárnak és a tankönyv írójának egyaránt. Különösen ez utóbbiakat kárhóztatja – nem utoljára a magyar történelemdidaktikai irodalomban – a tanulók túlterheltsége miatt, bár megjegyzi, hogy a baj „*okát nem a tantárgyak sokaságában, és nem is a tananyag bőségében látja, hanem abban, hogy a tanárok nagy része nem ért a methodikus kezeléshez.*”⁴⁴

Minden elfogultságtól mentesen nyilatkozik tárgyunkról: „*A történelem is, mint bármely más tárgy középtanodáink tantárgyai közül, az organikus egészlet képező tantervek egyik lényeges és nélkülözhetetlen kiegészítő része.*” Ebből azonban azt a következtetést vonja le, hogy „*ugyanazon általános irányadó elveket szükséges szem előtt tartani, s ugyanazon elvek szerint ... haladni, melyek a középiskolai oktatásban és nevelésben ... általában mindenütt és minden tárgyra nézve kötelezőek és megtartandók.*”⁴⁵

Elég részletesen kitér a történelemtanításunk körüli vitákra, melyekből azt a következtetést vonja le, hogy „*nem lehet célja, hogy minden kor valamennyi egyes népének sorsával,*

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

viszontagságaival, fejlődésével és hanyatlásával megismertessük a növendéket ... mert hiszen akkor a történelem tanulása öncél volna, nem eszköz, a minek pedig lennie kell az ifjúság nevelésében."⁴⁶ Mindez meglehetősen korszerű, tanulócentrikus szemléletre vall. Javaslata, hogy az irányadó szerepet betöltő népek történelmét kell csupán tanítani, és azokat is csak azokban a korokban, melyekben döntő befolyást gyakoroltak. Amit tudni kell: „*a mennyi elég világosan feltünteti azon átalakulásokat, melyeken azon egyes népek, vagy nemzetek, a melyek a művelődés terén vezérkedtek, mindannyian keresztül estek ... és amennyiből biztosan levonhatja következtetésül azt, hogy mily erkölcsi nézeteknek kell hódolnia akármely nemzetnek, hogy a sülyedés útjára ne tereltessék.*”⁴⁷ Tehát erkölcs és műveltség a vezérszavak. A hazafiság történelemtanításunkban oly fontos kérdésében is kiegyensúlyozott művelődéstörténeti álláspontot képvisel Fazekas. Szerinte a tanításnak nem külön célja a hazafias szellem felébresztése és a vallásos érzés ápolása, de a polgári hivatás betöltésére való felkészítés igen.

Ami a „*Mit és mennyit tanítsunk?*” kérdését illeti, életkor szerint szelektál, „*mert vannak dolgok, melyek nem a gyermekek felfogásához valók; azután meg egy és ugyanazon tárgynak megismertetését, vagy egy és ugyanazon eseménynek elbeszélését másképp tehetjük vagy kell tennünk, ha egy kevésbé fejlett 11-12 éves gyermeknek, másképen ha 16-18 éves ifjúnak*”⁴⁸ tanítunk. Hozzáteszi, hogy ezen tanításnak „*a növendék szellemi fejlettségéhez, felfogó képességéhez és kedélyi életéhez alkalmazottnak kell lenni.*”⁴⁹

Az eljárási módok tekintetében megkülönböztet *regresszív (visszanyúló)* és *progresszív* módszert, melyek közül egyértelműen az utóbbit támogatja:

„*A mi meggyőződésünk az, történelem tanítása a középtanodákban csak akkor felel meg a maga feladatainak, s az ifjúság nevelésében csak akkor lehet igazán gyümölcsözővé, ha a történelmi események oly sorrendben és olyképen közöltetnek, hogy bennük az emberi nem szellemi fejlődése világosan felismerhető legyen, s hogy midőn az ifju a fejlődési fokozatokat ama történelmi események tanulmányozásával mintegy átéli, ugyanakkor a maga értelmi fejlődésében az emberiség művelődésének képét ismerje fel.*”⁵⁰ Vagyis az egyszerűbbtől az összetettebb, a könnyebbtől a nehezebb, a bonyolult felé vezessen az út – vallja a szerző.

Rögzíti a tankönyvhasználatban bekövetkezett változást is: „*a tanárnak tankönyvet kell használnia.*” Sőt már kézikönyvek, ún. vezérkönyvek is vannak. Mindezek használata tekintetében nagy különbségeket rögzít Fazekas. Egyesek csupán feldolgozzák („leadják”) a tankönyvet, mások a tanulók kezébe is kézikönyvet adnának,⁵¹ a harmadik a herbarti iskola módszere, amit részletesebben kifejt: „*Herbart iskolája azt tartja, hogy az ember értelmi fejlődésének megfigyelésénél tapasztalt jelenségek, a fejlődési epochák maguk szolgáltatják a legbiztosabb vezérfonalat, melynek segítségével a történelem tanításának helyes módszerét föl lehet találni. Ők lélektani alapból kiindulva, a gyermekeknek s illetőleg ifjunak értelmi képzettségével a történelem előadását szigorú összhangzatba akarják venni.*”⁵²

Fazekas vitába száll a neves történész, Marczali Henrik azon állításával, hogy „*a magyar nemzetnek valódi történelmét adjuk a történettudomány mai állásához és haladásaihoz mérten a gyermekeknek, minden mondai cicomázás nélkül.*”⁵³ Szerzőnk tiltakozik az alsóbb osztályokban a mondák mellőzése ellen. Ellenkezését Marczalival így fejezi ki: „*A középtanoda alsóbb osztályaiban ... a magyar történelem is ... olykép tárgyalandó, hogy a mennyire lehet a források egyszerű világos előadását kövessük inkább, mintsem "a mai történettudomány mai*

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

állásához mérten" újabb művek kivonatát." Meg is indokolja: „Ha magukat a forrásműveket beszélgetjük – természetesen kihagyván a feltűnőleg valótlan állításokat és a nem gyermekeknek való részleteket, – bizonyára világosabb képet nyer az ifju a mult idők állapotáról, mint ha valamely jelenkori írónak bármely éles kritizáló ésszel vagy nagy tudományos apparátussal írt művének kivonatát adjuk.”⁵⁴

Hosszan érvel a kútfők (források) használata mellett. „A kiválóbb forrásokról, melyekből a különböző korok története merítendő, magában a történeti tanításban kell ismertetőleg megemlékezni.”⁵⁵ A történelmi olvasókönyvek összeállítását azonban csak az alsóbb osztályokban tartja fontosnak. Hozzáteszi ugyanis, hogy „az olvasó-könyv mellett a tanár előszóbeli előadásának még mindig a legfontosabb tényezőnek kell lennie a történelem tanításában; sőt az olvastatással szemben a felsőbb osztályokban folytonosan nagyobb és nagyobb tért kell nyernie, úgy, hogy a VI. osztálytól, az ujkor kezdetétől fogva már majdnem kizárólagosan a szóbeli előadásra legyen alapítva a tanítás.”⁵⁶

Fazekas munkájának jelentősége az, hogy áttekintést ad a kor történelemtanításának elméleti és gyakorlati gondjairól, állásfoglalásaiban többnyire igencsak előremutató, de egységes rendszert – már munkája terjedelménél fogva – nem alkot.

Az eklektikus kísérletek mellett az első valóban egységes történelemtanítási koncepció kialakítása a magyar pedagógia egyik legjelentősebb dualizmus kori alakja, **Kármán Mór** nevéhez fűződik.

Kármán (1874-ig Kleinmann) *Mór* (1843–1915) neveléstudós, közoktatás-politikus, tanterv-teoretikus és -fejlesztő, a tanárképzésben az elmélet és a gyakorlat összekapcsolásának úttörője, egyetemi magántanár, tankönyvíró. A 1862 és 1865 között a bécsi egyetem bölcsészkarán filozófiát és filológiát hallgatott (itt ismerte meg Herbart munkásságát), majd Szegeden rabbinikus filozófiát, teológiát és filológiát tanult. Rövid pesti hittanári tevékenysége mellett bekapcsolódott a középiskolai tanáregyesület tevékenységébe, melynek nyomán Eötvös József kultuszminiszter Lipcsébe küldte Zillerhez a gyakorlati tanárképzés tanulmányozása céljából. 1871-es visszatérését követően a pesti egyetemen habilitált, majd az egyetem magántanáraként mintegy 40 éven át oktatta a pedagógiát, az etikát és a lélektant. Szintén miniszteri ösztönzésre (Pauler Tivadar) hozta létre 1872-ben a gyakorló főgimnáziumot és a tanárképző intézetet, az előbbinek pedagógiai vezetője, utóbbinak pedagógia- és filozófiatanára lett. 1873–1882-ig a Magyar Tanügy szerkesztője, 1873-tól a Magyar Közoktatási Tanács jegyzője, majd titkára. Vezető szerepet töltött be az 1879-es gimnáziumi tanterv komoly viták között zajló kidolgozásában, az 1880-as Utasításokat már lényegében ő készítette.

Kármán filozófiai gondolatait Hegel műveiből merítette, a pedagógus Ziller tanítványa és Herbart magyar alkalmazója volt, a Deák és Eötvös által meghatározott kultúrpolitikai úton haladt, liberalizmusa azonban kortársainál mélyebb, műveltsége átfogóbb volt.⁵⁷ A történelemtanítás célját a következőkben határozta meg:

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

„Az egyéni élet rajzát, amint az megható érzelmes vonásokban lép a remekírók lapjain az ifjú elme elé, kiegészíteni a társadalom erkölcsi életének rajzával...”

A feladatát pedig így – ő az első, aki elkülöníti a céloktól: „*megértetni az erkölcsi eszméket, amelyek megvalósításában a népek és társadalmi körök küzdelme fáradozik, felvilágosítani az állami és általában a művelt életnek, a civilizációnak érdemét, feltüntetni az irányok és érdekek harcát a kultúra céljainak megközelítésében ... főleg az állami és társadalmi intézmények taglaló ismertetésével és azon szükségletek és indítékok megvilágításával, amelyek megalapításukhoz vezettek és átalakulásukra hatottak...*”⁵⁸

Történelemtanítással kapcsolatos konkrét nézeteit az határozta meg, hogy – a francia, angol és német történelemoktatással ellentétben – az nem korlátozódhat a hazai történelemre. A két stúdium (az egyetemes és magyar történelemnek külön tankönyvei voltak) közötti kapcsolatot a történelemtanítás céljaként így fogalmazta meg az 1879-es tantervben: „*Az egyetemes történelem összefüggő áttekintése s a magyar történetnek oknyomozó s művelődéstörténeti ismerete*”⁵⁹ a kívánatos. Egyetemes történeti koncepciója Európa-centrikus, melyben a világtörténelem gerince az európai műveltség története. Ez nem zárja ki azonban, hogy a gondos történelmi alapvetés ellenére is a nemzeti történelemnek juttat kitéüntetett szerepet. Tanterve célja az egyetemes történelem tárgyalása során is a magyar fejlődés főbb eseményeinek a bemutatása, a záró évfolyamon pedig Magyarország oknyomozó története feldolgozása mintegy a történelmi tanulmányok szintéziseként. A történelmi fejlődés vezérfonalát az intézmények adják. Maga a fejlődés gondolat történetfilozófiájának az alapja, melynek bemutatása során Ziller alapján fokozatokat különböztet meg.⁶⁰

A tananyag *módszertani* feldolgozása is fontos a számára, amelyet eddig a középiskolákban meglehetősen elhanyagoltak. Bár továbbra is a gondos előadás a legfontosabb, de az összehasonlító egybevetések, összefoglalások, az események újracsoportosítása mellett forrásismertetést és irodalmi tájékoztatást is vár a tanároktól. Sőt, pedagógiai tanácsai között a tanulók „önmunkássága” is felbukkan, mondván, hogy a tanár „*maga semmit se végezzen, ami valamely tanuló által szintoly helyesen és jól elvégezhető. Tanítása inkább célok kitévéséből álljon, melyek megoldásában a tanulóifjúság szellemi erejét edzi, és értelmét fejleszti.*”⁶¹ Kármán a megismerés konkrétól az absztraktig vezető útján tárgyunk esetében fontosnak tartja a *források* szerepét már a gimnázium első osztályaitól kezdve, persze a legmagasabb követelményekkel a VIII. osztályban, a tanítás oknyomozó szakaszában. Ugyanitt már a történettudománnyal való közvetlenebb kapcsolatteremtést is szorgalmazza, annak irodalmába is bepillantást engedve, és nem zárkózik el a történetírás vitás kérdéseitől sem. A tankönyvekről való gondolkodása is korszerű, elítéli azokat a tankönyvírókat, akik „*a történetírás összes eredményeit, adatokban és eszmékben kivonatossan az ifjúság számára egybefoglalni törekednek.*”⁶² Összefoglalva egyetérthetünk Unger Mátyás megállapításával, miszerint „*Kármán fogalmazta meg a magyar középiskolai történelemtanítás első ... átfogó koncepcióját.*” Ráadásul tantervi koncepciójában „*a történelem kiegészíti az irodalmat. Az egyes mögé a történelem odarajzolja az általánost, s az irodalom inkább "pszichikai" jellegével szemben, a történelem az "etikai kurzus".*”⁶³

A mozgalmas századvég

Szólnunk kell a korszak kapcsán egy történelemtanításunk alakulása szempontjából fontos eseményről, az 1885. évi Országos Történész Kongresszusról. Ennek megtartását a Magyar Történelmi Társulat határozta el, hogy megvitassák „a *történettudomány, történetoktatás, és történetnevelés elveit és alkalmazásának eszközeit*.”⁶⁴ A választmányi ülés úgy döntött, hogy a kongresszus három osztályra tagozódva foglalkozzék a történelemmel, mint tudománnyal, neveléssel és tanítással. Maga a kongresszus július 3–6-ig tartott. A plenáris ülést követően három osztályban [ma úgy mondanánk: szekcióban] ülésezett, melyekből az első (A történelem mint tudomány) Pulszky Ferenc, a második (A történelem mint nevelés) Szász Károly, a harmadik (A történelem mint tanítás) Klamarik János elnökletével működött. Ez utóbbi osztály első előadójának feladata a történelemtanítás módszereinek ismertetése volt az elemi és középiskola fokain. Ezt a vitaindító előadást **Márki Sándor**, a századforduló környékének egyik legtermékenyebb történetírója, legnagyobb hatású tanára⁶⁵ tartotta, aki még akkor is tanára maradt tanítványainak, amikor azok már maguk is a nevelésügy szolgálatában állottak. Így lett később a „tanárok tanára”,⁶⁶ „Erdély nagy tanára”,⁶⁷ hiszen több évtizeden át a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem (majd a jogutód szegedi egyetem) tanára volt.

Márki Sándor – bár alapvetően történészként ismerjük – jelentős szerepet játszott a magyar történelemdidaktika fejlődésében is: az 1885-ös történész kongresszus egyik vezéralakja, az 1891-es tanszerkiállítás aktív szervezője, az első tudományos igényű hazai szakmódszertan szerzője.⁶⁸ Aktív résztvevője a századforduló környékén a történelemtanítás irányzatai közötti küzdelmeknek, több tucatnyi egyetemes és világtörténelem, ugyanennyi földrajztankönyv szerzője, szó szerint minden akkoriban létező iskolatípusban.⁶⁹ Az aradi reáliskola tanáraként

kérték fel a történészkongresszus „*történelemoktatás és történetnevelés*” kérdéseivel foglalkozó III. osztálya egyik főelőadójaként az elemi és középiskolai történelemtanítás vitaindítójának a megtartására. (A másik főelőadó nem kisebb történész személyiség, mint Marczali Henrik volt, aki a felsőoktatás kérdéseivel foglalkozott.) (A képen Márki Sándor 1892-ben)

Márki a történészkongresszuson az egyre erősödő *nemzeti (hungarocentrikus)* iskolával szemben a *művelődéstörténeti irányzat* híve volt. Míg a hungarocentrikus irányzat képviselői azt követelték, hogy történelemtanításunkban „*határozott nemzeti szellem*” uralkodjék, addig a művelődéstörténeti irányzat hívei annak bemutatására helyezték a hangsúlyt, hogy „*a legprimitívebbnek ismert emberi társadalmakból hogyan fejlődött ki a komplikált újkori társadalom, s civilizáció*”.⁷⁰ Jellemzően ezt a szellemiséget tükrözték az akkor érvényben lévő tantervek és tantervi utasítások is.⁷¹

Márki azzal a hungarocentrikus irányzattal szembemenő megállapítással kezdte előadását, hogy tantárgyunk „*nem a nemzet öndicsőítésének eszköze; nem is kizárólag magyar. Már legalsóbb fokon figyelmezteti a*

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

gyermeket arra, hogy történetünk csak része az egyetemesnek, s hogy ebben oly törvények nyilatkoznak, mik általános érvényöknél fogva reánk is kiterjednek."⁷²

Ezután a tantervi utasítást idézve hosszán értekezett arról, amit az elemi iskolai tantervéhez kiadott utasítás is megfogalmaz, ti. hogyan teljesíthető a népiskolai történelemtanítás legfőbb célja, „a gyermeki szív és ész erkölcsi és szellemi fejlesztése.” Ehhez „igyekezzék odahatni a tanító, ... hogy a gyermek lelkében élénk képzetek rakódjanak le, melyek míg tartós háttért képeznek az emlékezetnek s értelemnek, egyszersmind a kedélyt is megillessék s úgy hassanak, hogy a gyermek lelkében az isteni gondviselés iránt bizalmat és hálát, az erény iránt szeretetet, a bűn iránt undort és utálatot, a haza és nemzet iránt meleg ragaszkodást és lelkesedő szeretetet, a törvények iránt pedig kegyeletet és tiszteletet ébreszsenek és ápoljanak.”⁷³

A népiskolai történelemtanításról viszonylag röviden szólt. Helyesli, hogy a kisdiák úgy kapja az anyagot, hogy – modern szóval motivált legyen, azaz – „kíváncsisága és többet tudni vágya felélesztessék”. Annak ismeretében, hogy életrajzokon keresztül tanították a történelmet, jó pedagógiai érzéssel hozzászól azonban: „Míg a korszakalkotó emberek életében s tetteiben gyönyörködni nem tanult, képtelen az összefüggő történelem élvezésére. De nemcsak az egyén, hanem a szülőföld is közelebb áll hozzá; azért kell az életrajzokkal a hazai történelem köréből választani. [...] Innen már csak egy lépés van addig, hogy az embert mint a társadalom tagját, tehát, mint másokkal való közösségre utalt lényt mutassa be.”⁷⁴

A minisztériumi utasítások ekkor már előírták az elemi és középiskolákban egyaránt a tankönyvek használatát. Különösen az elemi iskolai tankönyvekkel voltak azonban problémák. Jókai példáját hozta fel, aki nem „átallott” népiskolai tankönyvet írni,⁷⁵ melybe ugyan hibák csúsztak, de ezeket a nagy író készséggel és a feladatnak szóló alázattal javította.⁷⁶ „És mégis jobban eltalálta a gyermek kedélyéhez s értelméhez illő hangot, mint pl. Horváth Mihály, ki a mellett hogy történetirodalmunk díszé, egyúttal pedagógus is volt.”⁷⁷ Az a véleménye ugyanis, hogy „... a tanító talán maga is szívesebben tanít egy irodalmi kitűnőségnek, mint valamely ismeretlennek könyvéből, mert ebben a könyvben ott van a magyar történet szelleme,” amit Márki mindennél fontosabbnak tart, s ezt a szöveg kiemeléssel is jelzi. Felteszi azt a költői kérdést is, hogy bár „Utasításaink kimondják, hogy "a tanár előadásánál nem kevésbé fontos tényezője az oktatásnak a jól írott vezérkönyv" ..., de vannak-e ilyen "jól írott" vezérkönyveink?”⁷⁸

Kimondatlanul is az életkori sajátosságok figyelembe vételére hívja fel a figyelmet a kisgyermekek történelemoktatásával kapcsolatban: „Mesék, regék előrebocsátása nélkül kezdett történelem, kellő érdeklődés hiányában, féltudásra vezet; ez pedig nem lehet a tanítás célja.” De plasztikus képet használva tovább is folytatja: „A mesevilágból nem kell kiragadni, hanem szépen kivezetni a gyermeket, ki a mint csodálkozott az őserdők phantasticus alakú fáin, ép oly örömmel fogja legeltetni szemeit az erdő tisztásán.” A fokozatosságot hangsúlyozva hozzászól, hogy „Helyes dolgot követel a tanterv, midőn a regés őskorból az idő és tér fogalmával tisztában még nem levő gyermeket szinte észrevétlenül vezeti át az igazi történelem mezejére.”⁷⁹

Az egyetemes és hazai történelem viszonyáról axiómaszerű megállapítása: „Nagy nemzeteknél hazai, nálunk kisebbségnél világtörténelem a keret; a tananyag azonban nagyban és egészben véve ... ugyanaz. [...] Fő feladat – és itt idézi az gimnáziumi utasítást –

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

"megösmertetni a növendékekkel, miként nyilvánul egyes történeti tényekben az emberiség és a nemzetek közérzlete."⁸⁰

Külön kitér arra is, hogy a VIII. osztályban Magyarország történelmének oknyomozó tanítása csak akkor sikerülhet, ha „a megelőző 2-3 éven át a világtörténelemben kellő súlyt fektettünk a hazai viszonyokra. [...] ... ha a világtörténelemben tekintettel voltunk ama népekre, melyeknek története a miénknek háttéréül s részben értelmezőjéül szolgál; ha már hozzászoktattuk ... a növendékeinket, hogy az események okairól s következményeiről gondolkozzanak, hogy a közös vonásokat fölismerjék s azok szerint csoportosítani tudjanak...”⁸¹

Történetszemléletét, illetve annak teljesülése esetén eredményeit jól tükrözik a következő sorok: „A világot mozgató eszméknek, viszonyoknak egymásra hatását ily kisebb nép [mint a magyar] történetében is fölismerve, másrészt pedig becsülni tanulva a nemzetnek tetterejét s életrevalóságát, szép összhangzatba jön a tanulónak az emberiség iránt teljesen kifejlett érzéke a hazafias érzülettel s buzgó magyar marad a nélkül, hogy elszigetelné magát különépektől, a mi ma már, a tudományok és ösmeretek nagy köztársaságában, úgy sem volna gyakorlati dolog.”⁸²

Önkritikus tanárként harcol a maximalizmus ellen: „Csakugyan bajos eligazodni a paedagogusok kívánatain. Az egyik már a nevét is utálja a politikai történelemnek, a másik pedig a művelődéstörténetet akarja kifüstölni onnan. [...] A középiskolának nem föladata a tárgy kimerítése, hanem csak előkészítés önálló munkásságra; s az általános műveltség megadása...”⁸³ Ugyanakkor leszögezi, hogy mindehhez – szemben a népiskolával – az „életrajzi modor mellőzésével s az időrend szem előtt tartásával az ethnographicus és a csoportosító-rendszert alkalmazzuk s hogy az emberi élet tevékenységének minden nyilvánulását mint művelődéstörténet keretébe tartozót fogjuk fel.”⁸⁴

A tanítási óra didaktikájáról is szólt Márki, megszabva tanár és diák feladatait egyaránt: „Az előadást mindig előkészület alapján, alak tekintetében is gonddal, tiszta, folyékony és választékos nyelven kell tartani s legkevésbé sem szabad a tankönyv commentálására szorítkozni. A magyarázatot részint a figyelő s emlékező-tehetség edzése, részint pedig a rögtönözve előadó-képesség fokozása végett ismételtessük...[...] A növendékektől összefüggő, folyékony és értelmes feleletet kell követelnünk s mellékkérdéseket csak akkor intéznünk hozzá, ha arról akarunk meggyőződni, nem egyoldalú-e tudása. Nagyobb korszakok végén a tanár a növendékek hozzájárulásával tegyen összehasonlításokat alkotmányok, intézmények, műveltségi viszonyok, jelleme stb. közt; a tanulót e közben sem szabad akadályoznia a folyékony elbeszélésben, melyet az csak e tantárgyban gyakorolhat igazán.”⁸⁵ Ki vitatná a megállapítások máig ható érvényességét?!

A tankönyvekről is újszerű hangon szól a többszörös tankönyvszerző: „Tankönyveink jobbadán abban a boldogtalan hitben élnek, hogy a tanár helyett nekik kell beszélniök s hogy a tanulónak sem lehet egyéb mondanivalója, mint a mennyit ők elmondanak. Teljesen nélkülözhetetlennek akarnak látszani, holott – ha nálunk igen is, másutt – nem mindenütt ismerik el pótolhatatlan voltukat.”⁸⁶ Még nagyobb gondnak tartja, hogy „Az utasítások, legalább a gynasiumoknál, nagyon bőbeszédűek a tananyag részletezésében s a tankönyvírók kivétel nélkül megigérik, hogy ragaszkodnak azok betűihez. Kár, hogy nem a szelleméhez.”⁸⁷ Problémának tartja azt is, hogy „a növendékek értelmi fejlettségének tekintetbe vétele nélkül”

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

a tankönyvírók a történetírás minden eredményét „betuszkolnák” a szövegeikbe. Ennél is nagyobb baj, hogy tankönyveink nem óvakodnak „az örökös ítéletmondásoktól, a helyett, hogy ezeket, a tanár ellenőrzése mellett, a növendékekre bíznák.” Ezen kívül „a fogalmak megnevezéseivel is úgy dobálóznak tankönyveink. A fogalmak ily összehalmozásai haladásában szükségtelenül gátolják a tanárt...”⁸⁸ Tananyag-szerkesztési szempontokat is felvet, hisz a korabeli tankönyvek nem mindig tagolódtak még tanórai leckékre: „Pedagógiai tapintattal szerkesztett történeti történelmi tankönyveink száma kevés; valószínűleg azért, mert egyfolytában s nem az egyes tanórákra való praeparatiókból s nem az ily egyes tanórákon nyert tapasztalatok értékesítésével készültek.”⁸⁹

Kitér a szemléltetés kérdéseire is. Szorgalmazza, hogy a tankönyvek még több rajz- és térképmellékletet, ábrát, kronológiát, szinkrón- és leszármazási táblát tartalmazzanak, de sürgeti más taneszközök (pl. térképek, atlaszok, sőt magyar történelmi képes atlaszok) készítését, beszerzését. Szól még a történelmi kútfők (források) és múzeumok történelemtanításba való bevonásának a fontosságáról is. Rendkívül szerteágazó javaslatait egységes keretbe is foglalta, melyek a kongresszus ajánlásai lettek:

1. „Magyarország történetére a középiskolák világtörténelmi tananyagának tárgyalásában az eddiginél jóval nagyobb gondot és több időt óhajtván fordítani...[...]
2. Fontosnak nyilvánítja, hogy az ifjúsági könyvtárak, esetleg a magyar történelmi társulat és az orsz. tanáregyesület vegyes bizottsága által szerkesztendő s a tanügyi kormányzat által szabályszerűen jóváhagyandó kútfőket s magyar történelmi olvasókönyveket kellő számmal szerezzenek be s hogy azok a VI–VIII. osztályokban kötelező magánolvasmányokul szolgáljanak.
3. Az oktatás sikerének érdekében sürgősen óhajlja, hogy a magyar tud. akadémia által e célból már korábban kiküldött bizottság mentül előbb elkészítse a középiskolák számára is hozzáférhetővé tegye Magyarország történelmi atlaszát.
4. A szemléltetés minden fokon s a történelemtanításban is szükséges lévén, fejezze ki a congresszus, hogy a tanügyi kormány a történelmi tanszereknek minden intézetben való kiegészítését szigorúan elrendelni, illetőleg elősegíteni a történeti és classica-philologiai múzeumok felállításának eszméjét s módzatait pedig megfontolás tárgyává tenni méltóztassék.
5. Igen kívánatos, hogy akadjon vállalkozó-czég, mely – szak- és tanférfiak közreműködésével – első sorban magyar jellegű történelmi képatlaszt, illetőleg fali táblákat bocsásson közre.”⁹⁰

A tervek elfogadását nem követte gyors megvalósulás.⁹¹ Mika Sándor olvasókönyvei csak 20 év múltán kezdtek megjelenni.⁹² A Kogutowicz Manó által vezetett Földrajzi Intézet készített ugyan történelmi térképeket, atlaszokat,⁹³ de azok még a századforduló után is kevés helyen voltak fellelhetők. A szemléltetőeszközök ügyét viszont jól szolgálta az 1891. évi Országos Tanszerkiállítás, melyet követően az iskolai történelemszertárak anyaga szépen gyarapodott. Szerepeltek bennük illusztrált művek, fa- és rézmetszetek, atlaszok, faliképek és –térképek, fényképek, gipszöntvények, helyenként kis házi múzeumok voltak.⁹⁴

Összességében már az 1885-ös történelemszertárkongresszus kapcsán is megállapíthatjuk, hogy Márki jelentős szerepet játszott egy korszerűbb történelemdidaktika kidolgozásában. Oktatáspolitikai szerepe kiegyenlítő és pedagógiai értékközvetítő volt, hiszen nemcsak a két szemben álló tábor (hungarocentrikus és művelődéstörténeti) nézeteit próbálta egybefogni,

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

hanem kísérletet tett a gyakorlati módszertan eredményeinek általánosítására is. Ma is érvényes, rendkívül fontos didaktikai elveket fektetett le. Felhívta a tanárok figyelmét az életkori sajátosságok szerepére, a tananyag válogatásának fő szempontjaira, az értelmet és érzelmet megmozgató tanári magyarázat, valamint a helyesen felfogott feleltetés és összefoglalás jelentőségére, az önálló véleményalkotás szükségességére, a tankönyvírás alapproblémáira és a korszerű szemléltetési eszközök felhasználására.⁹⁵ Egyetérthetünk Balázs Györgyné véleményével: „*Márki Sándor méltán tekinthetjük a hazai történelemtanítás egyik – talán – legkiemelkedőbb alakjának.*”⁹⁶ És alapvető történelemdidaktikai szintéziséről még csak ezután szólunk.

A kongresszust egyértelműen módszertani fellendülés követte. Erről tanúskodnak az iskolalátogatói jelentések:⁹⁷ „*Örömmel érintett, miszerint a testület nem dogmatikusan prelegál, hanem tanít: nem a tanár dolgozik, hanem dolgozik a növendék, míg a tanár csak vezetőül szolgál.*”⁹⁸ „*A tanárok nem prelegálnak, hanem tanítanak, nem foglalkoztatnak egyes tanulókat hosszabb ideig, hanem az egész osztállyal egyszerre dolgoznak.*”⁹⁹ „*A tanítás nem száraz prelegálás és dogmatizálás. A szaktanár mindig számon kérte az ifjúságtól olvasmányait is.*”¹⁰⁰ „*Az osztálytanítás elve, az egész osztálynak foglalkoztatása kellőleg érvényesült.*”¹⁰¹ A kongresszust követően erősödött a nemzeti és valláserkölcsi nevelés jelszavát hangoztatók táborának a hangja: „*Követeljük magunknak azt a jogot, hogy minden stúdium közben terjesszük a valláserkölcsi eszméket.*”¹⁰² „*Általános követelmény – s itt eltérés nincs – a nemzeti szellem hangsúlyozása, hogy ez képezze alapját, központját az egész nevelésnek.*”¹⁰³

Jelképes értelmű, hogy **Sebestyén Gyula**, aki néhány évvel korábban kitűnő művelődéstörténeti ihletésű tankönyvet írt¹⁰⁴, az 1896-os II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus plenáris ülésén zajos tetszésnyilvánítástól kísérve így beszélt: „*A nemzeti eszme nélkül modern jogállam fenn nem állhat. (Tetszés és helyeslés.) A nemzeti eszmének kell áthatni a modern állam egész valóját, minden institutióját, elkezdve a hadseregtől a kormányzáson, igazságszolgáltatáson és az állam minden funkcióján, végig. (Igaz! Úgy van!) Ha az állam minden rendelkezésére álló hatalmat összevesz, a nemzeti eszmét fenntartani, a nemzeti eszmét ápolni, a nemzeti eszmét fejleszteni és magaslatára felemelni a régi eszközökkel nem képes. (Úgy van!) Ezt egyes-egyedül az iskola teheti meg. (Zajos tetszés, helyeslés és taps.) Egyes-egyedül a közoktatás teheti meg. (Éljenezés és taps.)*”¹⁰⁵

A XIX. század legvégén látott napvilágot **Vass Bertalan** székesfehérvári paptanár történelemtanári crédója,¹⁰⁶ ami egy kisebb történelemdidaktikai összefoglalásnak is tekinthető. Tanulságos a felidézése, mert már az akkor új gimnáziumi tanterv megjelenését¹⁰⁷ követően ad helyzetképet gimnáziumi történelemtanításunkról az új század hajnalán.

Vass Bertalan (1857–1935) ciszterci szerzetes, főgimnáziumi igazgató. Középiskoláit Székesfehérvárott és Egerben végezte. 1873-ban belépett a ciszterci rendbe és 1880-ban pappá szentelték. 1885-ben a budapesti tudományegyetemen magyar–történelem szakos középiskolai tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1879-től a ciszterci rend székesfehérvári főgimnáziumának tanára, 1900–1907-ig a pécsi főgimnáziumának tanára és igazgatója, majd a nagyváradi, Trianont követően pedig a székesfehérvári tankerület főigazgatója 1928-as nyugdíjazásáig. Szekfű Gyula és gr. Klebelsberg Kuno középiskolai tanára is volt. Székesfehérvár társadalmi életének meghatározó alakja, zeneműveket

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

komponált, kamarazenei előadásokat is tartott. Bár egész életében a közoktatást szolgálta, igazi tudós tanár volt, tudományos munkássága történészként és irodalomtörténészként egyaránt jelentős.

A székesfehérvári tudós paptanár munkája négy fejezetben tárgyalja a történelemtanítás didaktikája négy fő területének akkoriban aktuális problémáit. A *tanítás célja* kutatása során a történetírásból indul ki, mert felfogása szerint „*A középiskolai történettanítás a letűnt századok emberiségének hű képe miniatűr-kiadásban.*”¹⁰⁸ Ugyanakkor azt is leszögezi – korszerű gondolatot megfogalmazva –, hogy „*A középiskolának nem célja a tudomány egész tartalmát beleönteni a növendék elméjébe ... [...] A középiskola feladata, célja, hogy az oda járó gyermek megkedvelje a különböző tanulmányokat s megtanuljon tanulni.*”¹⁰⁹ Tárgyunk célja megfogalmazásánál abból indul ki, hogy „*Korunk jelszava a nemzeti, hazafias tanítás,* ¹¹⁰ *a nemzeti elem előtérbe állítása a történelem tanításában kivált.*” Hozzáteszi viszont, hogy „*A nemzeti elemnek természetesen a tanítás egyik ágában sem szabad háttérbe szorulnia*”, de „*a nemzeti tanítás nem egy tárgy feladata...*” Összegzésében kiegyensúlyozott álláspontot képvisel: „*Legyen nemzeti a tanítás, legyen benn ez elem a történet tanításában is, de ne tűzzük ki egyenesen célul, mert akkor részt állítunk az egész helyébe, mi egyoldalúságra vezet.*”¹¹¹ Ne feledjük, a hungarocentrikus irányzat az 1899. évi tantervvel felülkerekedett a művelődéstörténetin.

A *tananyag*ról szóló fejezet élén evidenciaként szögezi le: „*Az anyag a cél után igazodik.*” Annak kiválasztása viszont függ attól, hogy „*mit hoz a tanuló a családi és elemi oktatásból, mit kap a társadalomtól s a többi tantárgyak tanításából.*”¹¹² A fiatalabb pályatársaknak ajánlja, hogy „*a történet tanítása mellett tanulmányozzák át a támogató tárgyak megfelelő anyagát, főleg a klasszikai és modern nyelvek olvasmányait, a rokon szakok előadói pedig ne mulasszák el mentül többet forgatni az egyetemes és nemzeti történet lapjait.*”¹¹³ A tananyag megválasztása tekintetében nézetei közel állnak a művelődéstörténeti irányzatéhoz: „*A történetírás anyagát ... nem csak a csaták, ostromok s a barbárság egyéb alakjai teszik, hanem a béke művei is, sőt inkább a közművelődés tényei, mint a rombolás eredménye.*”¹¹⁴ Hosszan értekezik az egyetemes és nemzeti történelem viszonyáról, a lényegét azonban Wlassics Gyula kultuszminisztert idézve fogalmazza meg: „*Csak azt kell megszüntetni, hogy ne legyen úgy, hogy mikor magyar történelmet tanulnak, akkor alig halljanak valamit a világ párhuzamos történelméről, vagy, hogy mikor világtörténelmet tanulnak, akkor elfeledkezzenek a magyarról.*”¹¹⁵ Sok szó esik arról a tanulmányban, hogy „*mit vehet fel a középiskolai történettanítás a szépmesterségek, a művészet világából*”,¹¹⁶ ami nem más, mint a tantárgyak közötti kapcsolatok keresése.¹¹⁷

Leghosszabban arról értekezik, hogy mely népek történetét tartalmazza a középiskolai egyetemes történeti oktatás anyaga. Ehhez egy sor európai tantervet vesz sorra (Ausztria, Szászország, Poroszország, Bajorország, Württemberg, Franciaország, Olaszország, Anglia, Belgium, Hollandia, Svédország, Norvégia, Dánia). Az a következtetése, hogy mind a nyolc osztályra ki kellene terjeszteni a középiskolai történettanítás anyagát,¹¹⁸ két nagy körben tanítaná a történelmet (I-IV., és V-VIII. osztály), valamint „*minden osztály tananyagához ismétlésül hozzá kellene kapcsolni legalább az előző év penzumát.*”¹¹⁹ „Tancéljának” meghatározása rendkívül komplex: „*Az egyetemes és hazai történelem áttekintése a legrégebb időktől napjainkig, a leglényegesebb hely-, idő-, név- és tényadatok biztos ismeretével, a tények összefüggéseinek megértésével, tekintve az állami, nemzeti és társadalmi élet*

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

alakulásait, az anyagi és szellemi haladás, jelesen mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, vallás, tudomány és művészet nyilvánulásait, a magyar nemzeti elemek folytonos kiemelésével."¹²⁰

A tankönyv és taneszközökről szóló fejezetben meglehetősen tankönyvcentrikus szemléletről tesz tanúbizonyságot: „Jó tankönyv a legelső tanító. [...] A jó tankönyv hatását még gyengébb tanerő sem képes lerontani, holott a rosszul írt könyvvel még jobb tanár, jobb tanuló sem boldogul. [...] Jó tankönyv pedig csak az lehet, a mely számot vet a czéllal, anyaggal, idővel, eszközökkel és módokkal, szóval a tanítás összes tényezőivel.”¹²¹ Elégedetlen a forgalomban lévő tankönyvek zömével, melyek hol a tananyag kiválasztásában, hol annak elrendezésében, hol előadásuk hangjában, stílusában, nyelvében vagy külső alakjukban nem felelnek meg. Síkra száll tankönyvön kívüli eszközök (olvasmányok, szemléltető képek, térképek, rajzok, történelmi emlékek, műtárgyak, grafikus illusztrációk) felhasználása mellett. Ismét Wlassics kultuszminisztert idézi: „jó tanító, jó módszer és jó tankönyv a túlterhelésnek igazi ellenszere.”¹²²

Ezt követően tér át zárófejezetében a *tanmódszerekre*. Leszögezi, hogy a történettánnak „értelmesnek, körültekintőnek, élvezetesnek kell lenni”.¹²³ Ehhez a legfőbb módszernek a tanári előadást tartja, melynek követelményeit is gondosan sorra veszi. Ezek a mértékletesség, a tankönyv követése és a szemléletesség. „Maga az előadás hangja legyen nyugodt, kerülje a nagyzó kifejezéseket, elégedjék meg egyszerű, világos, értelmes szavakkal, fejtegetésekkel.”¹²⁴ Tiltakozik a deklamáló történelmi előadással szemben. Tanácsokat ad kezdő tanároknak az órára való felkészüléshez, majd a történelmi anyagnál szokatlanul tűnő begyakorlásról értekezik, amin a permanens ismétléseket érti.

Vass Bertalan módszertanát – nevezhetjük talán egységesen ennek, bár nem ezzel az igénnyel készült – nem tartja egyedül üdvözítő útnak, s mint kellő szerénységgel írja: „nem egy út vezet Rómába, valaminthogy a tanításban sem mindig a megcsontosult dogmák biztosítják a legjobb sikert. E sorok írója, mint a középiskola egyik nem egészen ujkeletű munkása, csak néhány porszemet kíván a hazai oktatás nagy épületéhez szolgáltatni...”.¹²⁵ Motivációja a megírásakor kettős volt: a tanulói túlterheltség és az érettségi vizsgálatokon tapasztalt kedvezőtlen jelenségek. Nem ismerős azóta is a két probléma?

FORRÁSOK

- A gymnasiumi tanítás terve. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter 1879-ik évi 17630. sz. a. kelt rendeletével, módosítva az 1883. évi 26776. és az 1887. évi 8619. sz. a. kelt miniszteri rendeletekkel.
- A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3-6. napjain Budapesten tartott Congressusának irományai. A Választmány megbízásából. Szerk. SZILÁGYI Sándor titkár. (A Századok 1885. folyamának VIII. füzeté.) Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, Budapest
- *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója*. 1. I. köt. Szerk. NAGY László, BEKE Manó, KOVÁCS János. Franklin-Társulat, Budapest, 1898.
- *A 'Nemzeti Oskoláknál Tanítói-hivatalra menendőknek tudni szükséges Tanítás' módgyának meg-tanulására szolgáló Vezeték-Szál*. Nagy-Váradon, TICHY János betűivel 1818.

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

- *A nevelésnek és tanításnak tudománya a' szülék, a' házi és oskolai tanítók' számára.* Írta német nyelven NIEMEYER Ágoston Hermann, amint ugyan ezt, az ausztriai oskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerint rövidre szabva kidolgozta CHIMÁNI Leopold. Magyar nyelvre fordította és ahol szükségesnek látszott, a' magyar nevendékek szükségéhez alkalmaztatta ÁNGYÁN János, veszprémi református prédikátor. A nevelés és tanítás tudománya. Nyomtatta Trattner és Károlyi Pesten, 1833.
- *A tanítás módja. Városi és falusi iskolamesterek számára.* Magyar Kir. Egyetem, Buda; *Didaktika és methodika, avagy a tanításnak közönséges tudománya, és a tanítás módgyának tudománya.* Írta LESNYÁNSZKY András Nagy-Váradonn, Tichy János Könyvnyomtatóintézetében. 1832.
- ERDŐDI János (1882): *A történettudományi tárgyak módszertana.* Lauffer Vilmos, Budapest
- *Fejezetek a történelemtanítás történetéből I. A kezdetektől 1868-ig.* Összeállította: SZABOLCS Ottó. ELTE BTK, Budapest, 2000.
- JÓKAI Mór (1884): *Magyarország története a népiskolák számára.* Révai Testvérek, Budapest
- KISS Áron – MAYER Miksa (1886): *Vezérkönyv a népiskolai történettanításhoz, egyszersmind Bevezetés a történettudományba tanítók és tanárjelöltek számára.* Második kiadták. Budapest, Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda
- KLAMARIK János (1893): *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással.* Eggenberger, Budapest.
- KLUKOVITSNÉ PARÓCZY Katalin – RÁCZ Béláné SZABÓ Éva (1992): *Márki Sándor szakirodalmi munkássága. Bibliográfia.* Acta Universitatis Szegediensis 12., Szeged
- *Népoktatási törvények, tantervek és vizsgálati rendeletek.* Eggenberger, Budapest, 1884.
- *Ratio Educationis.* Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta MÉSZÁROS István. Akadémiai Kiadó, Budapest
- SZILASY János (1827): *A' Nevelés' Tudománya.* Írta Szilasy János, szombathelyi egyházi megyebeli áldozó pap, az egyházi tudományok doctora, és Szombathelyen a' keresztény erkölcs', a' lelki pásztorság' 's nevelés tudományának tanítója. I. kötet, Budán, a' Királyi Magyar Fő Oskolák' betűjivel
- *Tanítás módja, melyet követnek a helvetica confessiót tartó Dunán innen levő superintendentia megyéjebeli minden oskolák. Készítettett a Generale Consistoriumnak rendeléséből, Pesthen.* Nyomtatott Trattner Mátyás betűivel, 1801.
- *Tanterv a polgári iskolák számára az 1868-ki XXXVIII. t.-cz. értelmében.* (Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi kir. minister 1879-ik évi szeptember hó 12-én 25.249. sz. alatt kelt rendeletéből.)
- *Tanterv az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. értelmében.* (Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1877-ik évi augusztus hó 26. napján 21 678. szám alatt kelt rendeletéből.)
- *Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez.* Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1880-ik évi 16.179 sz. a. kelt rendeletével .
- VASS Bertalan (1899): *A középiskolai történettanítás.* A Ciszterczi Rend Székesfehérvári Kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1898–99. iskolai évről. Közzéteszi Szenczy Győző igazgató. Számmer Ny. Székesfehérvár, 5-67. (Kiny. a Székesfehérvári kath. főgimn. értesítőjéből.)

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

- WARGA János (1837): *Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanításra*. Magyar Királyi Egyetem, Buda

IRODALOM

- BALÁZS Györgyné (1970): *Korkép kialakítása a történelemoktatásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- BALASSA Brunó (1929): *A történettanítás múltja hazánkban*. Dunántúli Egyetemi Nyomda, Pécs
- BALLÉR Endre (1996): *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században*. A tantervelmélet forrásai 17. Országos Közoktatási Intézet, Budapest
- BANNER János (1961): *Márki Sándor emlékezete*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 21. Gyula
- BÍRÓ Sándor (1960): *Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Tankönyvkiadó, Budapest
- FARKAS Mária (2008): *Történelemtanítás a népiskolában a dualizmus kori Magyarországon*. Trezor Kiadó, Budapest
- FEHÉR Katalin (2000): *Bocsor István*. Tudós tanárok – tanár tudósok sorozat. OPKM, Budapest
- GÓZSY Zoltán – DÉVÉNYI Anna (2011): *A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, Pécs (A történelemtanítás 1849 után c. fejezet:
http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/a_trtnelemtants_1849_utn.html)
(Letöltés: 2023. jan. 22.)
- GYERTYÁNFY András (2021): A történelemdidaktikáról, más néven tantárgy-pedagógiáról vagy szakmódszertanról dióhéjban. *Újkor.hu*, szept. 1.
<https://ujkor.hu/content/tortenelemdidaktika-tantargy-pedagogia-szakmodszertan>
(Letöltés: 2023. jan. 22.)
- KAPOSÍ József (2020): *Közelítések a történelemtanítás elméletéhez és gyakorlatához*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest (A hazai történelemtanítás rövid áttekintése, 41-60.)
http://kaposijozsef.hu/wp-content/uploads/2020/08/Kozelitesek_kotet_egyben_internetre-PDF-1.pdf (Letöltés: 2023. jan. 22.)
- KÁRMÁN Mór (1880): A történelem tanítása. In: Általános utasítás a gymnasiumi tanítás tervéhez. In: *Kármán Mór válogatott pedagógiai művei*. Összeállította és a jegyzeteket írta: FALUDI Szilárd. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969.
- KÁRMÁN Mór (1909): Az oktatás feladatai. In: *Paedagogiai dolgozatok rendszeres összeállításban*. 2. kötet. Eggenberger, Budapest, 249-254.
- KATONA ANDRÁS (1997): A tantárgy-pedagógia kérdéséhez – a történelemtanítás felől szemlélve. *Új Pedagógiai Szemle*, 47. évf. 6. sz. 99-111.
- KATONA ANDRÁS (2005a): Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából I. Történelemtanításunk hőskora, a rendszeres történelemtanítás kezdetei (1650–1806). *Tanári Kincsestár. Történelem*. Raabe Kiadó, Kft. Budapest, szeptember, 20. sz. I 1.1. 1-16.

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.

A kezdetek (XVIII– XIX. század)

- KATONA ANDRÁS (2005b): Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából II. „Haza és haladás” – a nagy tanárok félévszázada. Tanári Kincsestár. Történelem. Raabe Kiadó Kft. Budapest, november, 21. sz. I 1.32. 1-28.
- KATONA ANDRÁS (2006): Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából III. A rendszeres történelemtanítás meghonosodása az önkényuralom és a dualizmus korának Magyarországon (1849–1902). *Tanári Kincsestár. Történelem.* Raabe Kiadó Kft. Budapest, január, 22. sz. I 1.3. 1-26.
- KISARI BALLA György (1995): *Kogutowicz Manó térképei.* A szerző saját kiadása, Budapest
- KOVÁCH Géza (2000): *Márki Sándor emlékezete és hagyatéka.* EMKE-füzetek V. Arad
- KRENNER Miklós (1941): Erdély nagy tanára. *Ellenzék*, 62. évf. 96. sz. április 28. 5-6.
- LAJTAI L. László (2013): „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.* (Eszmetörténeti Könyvtár) Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
- LUKINICH Imre (1918): *A Magyar Történelmi Társulat története.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest
- MANN Miklós (1964): Az 1885-ös történészkonferencia és a történelemtanítás. *Magyar Pedagógia*, 64. évf. 3-4. sz. 377-383.
- MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (2004): *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest
- SZEBENYI Péter (1989): A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelem-metodika kezdetei Magyarországon. In: *A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelem-metodika kezdetei Magyarországon. A történelemtanítás módszertanának forrásai I.* Szerk. SZABOLCS Ottó. OPKM, Budapest
- SZEBENYI Péter (1990): A történelem-metodika kezdetei Magyarországon (1650-1848) *Pedagógiai Szemle*, 40. évf. 2. sz. 128-138.
- SZEBENYI Péter (1999): Az első magyar történelem-módszertanok német előzménye: Ferdinand Krieger metodikája. *Módszertani Lapok Történelem*, XL. évf. 4. sz. 1-11.
- SZEBENYI Péter (1970): *Feladatok – módszerek – eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára.* Tankönyvkiadó, Budapest
- SZEBENYI Péter (1969): Márki Sándor mint középiskolai tanár és didaktikus. *Századok*, 103. évf. 5-6. sz. 1201-1214.
- UNGER Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest
- ZLINSZKY Aladár (1897): A történelmi fokozatok az irodalmi tanításban. In: *Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére.* Szerk.: VOLF György és WALDAPFEL János. Eggenberg, Budapest

ABSTRACT

Katona, András

The past and notable personalities of Hungarian history didactics I.

The beginnings (18th-19th centuries)

At the end of the 18th century and early in the 19th century, the science of pedagogy unified until then, started to differentiate between educational and instructional theory. Later, a new branch of science emerged from didactics, the topics of which were defined in part by applied didactics and in part by the research of special instructional issues of certain subjects. A mutual relationship was formed between didactics and the newly emerging methods. Didactics were generalized from the results of certain methodologies, while the methods adapted these generalities, applied them and researched their specific conformity to teaching-learning principles in the instruction of certain subjects. Thus we have progressed from the method, via methodologies and subject pedagogy, to didactics. Scientific works on the issues of history teaching and learning appeared in German-speaking areas from the first half of the 19th century and in Hungary from the Age of Dualism. In the decades after WWII, history didactics became more or less an independent branch of science in Hungary and abroad, attached rather to the study of history in the West but to pedagogy in Hungary. We review this path of development from the start to the present day in our series exploring the history of research in the teaching of our subject, first based on the work of the most important Hungarian authors, and the coalescence of that work.

In the first part, we go back to the roots of the slowly forming didactics of history in the 18th-19th centuries, from the beginnings in the era of Maria Theresa's Ratio Educationis edict on compulsory basic education, through the first initiatives that took shape in the Reform Era (János Szilasy, János Ángyán), to the first syntheses of the Age of Dualism (János Erdődi, Áron Kiss and Miksa Mayer, Sándor Fazekas, Bertalan Vass). We offer a glimpse into the debates related to history teaching at the end of the 19th century that appeared at the first National Historians Congress, culminating first in the work of Mór Kármán and then Sándor Márki. We can acknowledge that Hungarian researchers initially worked in the shadow of German pedagogy and history didactics, but quickly caught up with the contemporary European vanguard.

JEGYZETEK

- ¹ Bővebben: KATONA ANDRÁS (1997): A tantárgy-pedagógia kérdéséhez – a történelemtanítás felől szemlélve. *Új Pedagógiai Szemle*, 47. évf. 6. sz. 99-111.
- ² GYERTYÁNFY András (2021): A történelemdidaktikáról, más néven tantárgy-pedagógiáról vagy szakmodszertanról dióhéjban. *Újkor.hu*, szept. 1. <https://ujkor.hu/content/tortenelemdidaktika-tantargy-pedagogia-szakmodszertan> (Letöltés: 2023. jan. 22.) (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ³ Vö. KATONA András: Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából I-VII. közlése, mely 2005-2007 között a Raabe Kiadó Kft. *Tanári Kincsestár. Történelem* c. kiadványában jelent meg, illetve a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata honlapján is hozzáférhető:

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

- <https://tanaritagozat.tortnelmitarsulat.hu/tortenelemtanitas-dokumentumtar/> (Letöltés: 2023. jan. 25.), de ugyanítt megtalálható: Uő: *A magyar történelemtanítás történetéből: Kis magyar tankönyvtörténet*. OPKM, Budapest, 2010. és *Szemelvények harmadfél évszázad magyarországi történelemtanterveiből (1735–1990)*.
- ⁴ Előtanulmányok ehhez: KATONA András (2002): Történelempedagógiánk vázlatos áttekintése a szintézisek és összefoglalások tükrében (XIX–XX. század). In: *Történelem – tanítás – módszertan. Tanulmányok a 75 éves Szabolcs Otto tiszteletére*. Szerk.: NAGY Péter Tibor és VARGYAI Gyula. OPKM, Budapest, 147-152.; ill. kissé bővebben: Uő: Történelempedagógiai szintézisek és összefoglalások rövid története Magyarországon (XIX–XX. század). *Történelempedagógiai füzetek*, 16. Sorozatszerk. SZABOLCS Ottó. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata – ELTE BTK, Budapest, 41-61. (bibl.)
- ⁵ Lásd szintén a szerző által készített közel száz tételből álló összeállítást: A magyar történelemtanítás arcképcsarnoka, szintén a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata honlapján: <https://tanaritagozat.tortnelmitarsulat.hu/tortenelemtanitas-dokumentumtar/> (Letöltés: 2023. jan. 25.)
- ⁶ Nézetünk szerint kezdőpontnak az 1879-es tanterv és 1880-as Utasítások körüli viták, valamint az 1882–83-ban megjelent első összefoglalások tekinthetők.
- ⁷ SZEBENYI Péter (1970): *Feladatok – módszerek – eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ⁸ BRASSAI Sámuel (1867): *A módszeről*. I. rész Mit tanítsunk? Eggenberger, Pest; Brassai Sámuel (1869): *A módszeről*. II. rész Hogyan tanítsunk? Eggenberger, Pest.
- ⁹ Erről bővebben: SZEBENYI Péter (1989): A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelem-metodika kezdetei Magyarországon. In: *A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelem-metodika kezdetei Magyarországon*. A történelemtanítás módszertanának forrásai I. Szerk. SZABOLCS Ottó. OPKM, Budapest, 21.
- ¹⁰ A Ratiók legfontosabb alapelvei a következők voltak: 1. A történelem hasznos (reális) tárgy, melynek feladata az értelmi képzés, valamint a jó és rossz példák bemutatásán alapuló erkölcsi nevelés. 2. Az alsó fokon tárgyat magyar történelmi témák felsőbb fokon koncentrikusan bővülnek, és egészülnek ki világtörténelemmel. 3. A történelmet kronologikus rendben kell tárgyalni. 4. Alsóbb fokon elbeszélő, felsőbb fokon oknyomozó történelmet tanítunk. 5. A történelemtanítás aktualitása például újságközlemények felhasználásával biztosítandó. 6. A történelemtanításnak a kronológiára és a földrajzra „mint két szemre” állandóan szüksége van. (*Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta MÉSZÁROS István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 94-97., 120., 138., 334.)
- ¹¹ Ordo Studiorum in Collegio Debrecenensi Helveticae Confessionis, 1781. november 8. Tiszántúli Ref. Egyházker. Levéltára. (I.8.e.I.28.4d. Debreceni főiskola törvényei, tanrend, tanmenet, kormányzat 1741-1993.) Idézi: SZEBENYI Péter (1990): A történelemmetodika kezdetei Magyarországon (1650-1848) *Pedagógiai Szemle*, 40. évf. 2. sz. 132. (Kiemelés tőlem: K. A.)
- ¹² „A 'Nemzeti Oskoláknál Tanítói-hivatalra menendőknek tudni szükséges Tanítás' módgyának meg-tanulására szolgáló Vezeték-Szál. Nagy-Váradon, TICHY János betűivel 1818. 85 l. (Az eredeti Felbiger-könyv címe: *Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in der kaiserl. königl. Staaten*, Bécs, 1776. Magyarországi kiadása 1786-ban jelent meg Budán, szintén német nyelven.)
- ¹³ MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (2004): *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest, 104-105.
- ¹⁴ Beschaffenheit der eigentlichen Normalschulen in den kaiserl. Königl. Staaten besonders der Hauptnormalschule zu Wien am Ende des Wintermonats. Wien. 1781. 24. Idézi: SZEBENYI (1989) 23.
- ¹⁵ Ezek voltak az első ún. mintaiskolák.
- ¹⁶ SZILASY János (1827): *A' Nevelés' Tudománya*. Írta Szilasy János, szombathelyi egyházi megyebeli áldozó pap, az egyházi tudományok doctora, és Szombathelyen a' keresztény erkölcs', a' lelki pásztorág' 's nevelés tudományának tanítója. I. kötet, Budán, a' Királyi Magyar Fő Oskolák' betűjével, 366 l. Újabb reprint kiadása: SZILASY János (1998): *A' nevelés' tudománya I*. Szerk. KELEMEN Elemér. A magyar pedagógiai gondolkodás klasszikusai 8. OPKM, Budapest, 155. A' Történettudomány' tanításáról, 317-320.
- ¹⁷ SZILASY (1827) 317. Bővebben idézi: SZEBENYI (1989) 108-111.
- ¹⁸ *Tanítás módja, melyet követnek a helvetica confessiót tartó Dunán innen levő superintendencia megyéjebeli minden oskolák. Készítettett a Generale Consistoriumnak rendeléséből, Pesthen*. Nyomatott Trattner Mátyás betűivel, 1801. 92 l.
- ¹⁹ Vö. FEHÉR Katalin (2000): *Bocsor István*. Tudós tanárok – tanár tudósok sorozat. OPKM, Budapest, 26-41. (A történelemtudós és a történelemtanár)
- ²⁰ *A nevelésnek és tanításnak tudománya a' szülék, a' házi és oskolai tanítók' számára*. Írta német nyelven NIEMEYER Ágoston Hermann, amint ugyan ezt, az ausztriai oskolák állapotját is szem előtt tartván, a 6. kiadás szerint rövidre szabva kidolgozta CHIMANI Leopold. Magyar nyelvre fordította és ahol szükségesnek látszott, a' magyar nevelédek szükségéhez alkalmaztatta ÁNGYÁN János, veszprémi református prédikátor. A nevelés és tanítás tudománya. Nyomatatta Trattner és Károlyi Pesten, 1833. 293 l. Ebből: Ötödik fejezetet: A földleírás vagy geográfia és történetírás vagy historia tanításáról, 97-115., közli: SZEBENYI (1989) 130-139. Az eredeti mű: NIEMEYER, August Hermann (1796): *Grundsätze der Erziehung und Unterricht für Eltern und Schulmännern*, Halle.
- ²¹ Nevelés és tanítás tudomány a' szülék, a' házi és oskolai tanítók' számára. Írta német nyelven NIEMEYER Ágoston Hermann, a' mint azt, az ausztriai oskolák' állapotját is szem előtt tartván, a' hatodik kiadás szerint rövidebbre szabva kidolgozta CHIMANI Leopold. Magyarázta, és a' hol szükségesnek látszott a' magyar

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I. A kezdetek (XVIII– XIX. század)

- nevendékek' szükségéhez alkalmazta ÁNGYÁN János, veszprémi református prédikátor és consistorialis assessor. Első kötet: Nevelés-tudomány. Pesten, 1822. Petrózai Trattner János Tamás' betűivel.
- ²² Részletek az első magyar nyelvű történelemdidaktikai könyvből. In: *Fejezetek a történelemtanítás történetéből I. A kezdetektől 1868-ig*. Összeállította: SZABOLCS Ottó. ELTE BTK, Budapest, 2000. 69-71.
- ²³ CSIZMAZIA Sándor (1827): *Rövid útmutató a magyar nyelv tanítására*. Fűskúti Handerer Lajos betűivel Pesten: <http://mek.niif.hu/19000/19003/19003.pdf> (Letöltés: 2023. ápr. 5.); MENDLIK János (1837): *A magyar nevendékeket vezető mód a számvetés tudományában*. A tanítók és nevelők könnyebbségökre, és mind azoknak, a kik e tárgyban magokat tökéletesíteni akarják, szolgáló segédkönyv. Püspöki Lyceum betűivel Pécsen; *Elméleti s gyakorlati vallástanmód a leendő nép – s vallástanítók használatára*. Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, Buda, 1847.
- ²⁴ Az első német nyelvű, az összefoglaló történelemdidaktika kritériumainak megfelelő könyv Szebenyi Péter kutatásai szerint: MÜLLER, Karl August (1835): *Geschichtsunterricht aus Schulen*. Dresden, in Commission bei G. K. Wagner. Vö. SZEHENYI (1989) 31.
- ²⁵ ERDŐDI János (1882): *A történettudományi tárgyak módszertana*. Lauffer Vilmos, Budapest, 94 l. (A könyvnek 1902-ben a második kiadása is megjelent.)
- ²⁶ *Der Geschichtsunterricht in Volks-, Bürger- und Fortbildungsschulen. Eine Anleitung zur richtigen Ertheilung der Geschichte*. Von Ferdinand Krieger, Oberlehrer in München. Nürnberg, 1876. 145 oldalas könyvének (plusz 15 oldal Bevezetés) szerkezete: I rész: A történelemtanítás az iskolai tárgyak rendszerében. 1. Az önálló (izolált) történelemtanítás. 2. A kombinált földrajz- és történelemtanítás. 3. Lehet-e a történelem a „világismeret” (Weltkunde) integrált tantárgy része? 4. A történelem és a többi tantárgy kapcsolata. II. rész: A történelemtanítás újabb és hagyományos módszerei. 1. A történelemtanítás tudományos módszere. 2. A történelemtanítás elementáris módszere. III. rész: 1. A történelemtanítás módszere a népiskolában. 2. A tanítás menete (A tananyag felépítése). 3. A történelemtanítás taneszközei. 4. Az elemi történelemoktatás módszertani eljárásai.
- ²⁷ SZEHENYI Péter (1999): Az első magyar történelem-módszertanok német előzménye: Ferdinand Krieger didaktikája. *Módszertani Lapok Történelem, XL. évf.* 4. sz. 1-11.
- ²⁸ Vö. GRÁBERNÉ BŐSZE Klára és LÉCES Károly által szerkesztett *A Magyarországi Iskolai Értésítők Bibliográfiája 1850/51–1948/49*. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest) 19 kötetét.
- ²⁹ Vö. *Tanterv az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t. -cz. értelmében*. (Kiadott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1877-ik évi augusztus hó 26. napján 21 678. szám alatt kelt rendeletéből.)
- ³⁰ Ezt ma tantárgyak közötti koncentrációnak vagy kapcsolatteremtésnek hívjuk.
- ³¹ ERDŐDI (1882) 57.
- ³² ERDŐDI (1882) 61. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ³³ ERDŐDI (1882) 71.
- ³⁴ Tájékoztatóul. In: KISS Áron – MAYER Miksa (1886): *Vezérkönyv a népiskolai történettanításhoz, egyszersmind Bevezetés a történettudományba tanítók és tanárjelöltek számára*. Második kiadás. Budapest, Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, III. (Kiemelés tőlem: K. A.)
- ³⁵ KISS–MAYER (1886) 94.
- ³⁶ KISS–MAYER (1886) 98. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ³⁷ KISS–MAYER (1886) 98.
- ³⁸ KISS–MAYER (1886) 100-101. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ³⁹ KISS–MAYER (1886) 103. (Végig kiemelten az eredeti szövegben.)
- ⁴⁰ KISS–MAYER (1886) 105.
- ⁴¹ KISS–MAYER (1886) 112. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ⁴² KISS–MAYER (1886) 113-114. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ⁴³ FAZEKAS Sándor (1883): *A történelem tanítása a középiskolákban*. Ifj. Csáthy Károly, Debrecen.
- ⁴⁴ FAZEKAS (1883) 4.
- ⁴⁵ FAZEKAS (1883) 5.
- ⁴⁶ FAZEKAS (1883) 9-10.
- ⁴⁷ FAZEKAS (1883) 10.
- ⁴⁸ FAZEKAS (1883) 11-12.
- ⁴⁹ FAZEKAS (1883) 12.
- ⁵⁰ FAZEKAS (1883) 24.
- ⁵¹ Pl. VARGA Ottó (1883): *Vezérfonal a világtörténelemhez*. Franklin-társ., Budapest.
- ⁵² FAZEKAS (1883) 27.
- ⁵³ Idézi: FAZEKAS (1883) 30. (A kiemelés is tőle.)
- ⁵⁴ FAZEKAS (1883) 30.
- ⁵⁵ FAZEKAS (1883) 31. (Kiemelés a szerzőtől.)
- ⁵⁶ FAZEKAS (1883) 37.
- ⁵⁷ UNGER Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben*. Tankönyvkiadó, Budapest, 12.
- ⁵⁸ KÁRMÁN Mór (1880): A történelem tanítása In: Általános utasítás a gymnasiumi tanítás tervéhez. In: *Kármán Mór válogatott pedagógiai művei*. Összeállította és a jegyzeteket írta: FALUDI Szilárd. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969. 76.
- ⁵⁹ *A gymnasiumi tanítás terve*. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter 1879-ik évi 17630. sz. a. kelt rendeletével, 23.

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

- ⁶⁰ Vö. ZLINSZKY Aladár (1897): A történeti fokozatok az irodalmi tanításban. In: *Emlékkönyv Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére*. Szerk.: VOLF György és WALDAPFEL János. Eggenberg, Budapest, 202-203. és 207-210. E fokozatok a következők, a hozzájuk tartozó ún. koncentráció egyéniségekkel: I. A honfoglalás (Etele, Árpád). II. Az ország berendezése (Szent István, Szent Gellért, Szent László). III. Megpróbáltatása idegen erő támadása által (A tatárjárás). IV. A magyar lovag-kor (Az Anjouk). V. A nagy nemzeti küzdelmek (a török és német ellen, a Hunyadiak, Rákóczi). VI. A nemzeti állam megalakulása (Széchenyi, Kossuth, Deák). Uo. 208.
- ⁶¹ KÁRMÁN Mór (1909): Az oktatás feladatai. In: *Paedagogiai dolgozatok rendszeres összeállításban*. 2. kötet. Eggenberger, Budapest, 250.
- ⁶² *Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez*. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1880-ik évi 16.179 sz. a. kelt rendeletével, 63.
- ⁶³ UNGER (1976) 17.
- ⁶⁴ LUKINICH Imre (1918): *A Magyar Történelmi Társulat története*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 64.
- ⁶⁵ Pályája során több mint 1000 kisebb-nagyobb írása jelent meg és mintegy 12 000 tanítványa volt. Vö. KLUKOVITSNÉ PARÓCZY Katalin – RÁCZ Béláné SZABÓ Éva (1992): *Márki Sándor szakirodalmi munkássága. Bibliográfia*. Acta Universitatis Szegediensis 12. Szeged; KOVÁCH Géza (2000): *Márki Sándor emlékezete és hagyatéka*. EMKE-füzetek V., Arad.
- ⁶⁶ **BANNER János (1961): Márki Sándor emlékezete**. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 21. Gyula, 33.
- ⁶⁷ KRENNER Miklós (1941): Erdély nagy tanára. *Ellenzék*, 62. évf. 96. sz. április 28. 5.
- ⁶⁸ MÁRKI Sándor (1902): *Történettanítás az új középiskolai tanterv szellemében*. Singer és Wolfner, Budapest, 109 I. (Erről következő közlésünkben szólunk.)
- ⁶⁹ KLUKOVITSNÉ PARÓCZY – RÁCZ Béláné SZABÓ Éva (1992) szerint 10 Egyetemes története és 20 Világtörténet jelent meg különböző kiadásokban a több tucatnyi földrajztankönyve mellett.
- ⁷⁰ SZEBENYI Péter (1969): Márki Sándor mint középiskolai tanár és didaktikus. *Századok*, 103. évf. 5-6. sz. 1201-1214.
- ⁷¹ Tanterv az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. értelmében. (Kiadatott a vallás-és közoktatásügyi kir. miniszter 1877-ik évi augusztus hó 26. napján 21.678. szám alatt rendeletéből); Tanterv a polgári iskolák számára az 1868-ki XXXVIII. t.-cz. értelmében. (Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi kir. minister 1879-ik évi szeptember hó 12-én 25.249. sz. alatt kelt rendeletéből.); A gymnasiumi tanítás terve. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter 1879-ik évi 17630. sz. a. kelt rendeletével, kiadott terv, módosítva az 1883. évi 26776. és az 1887. évi 8619. sz. a. kelt miniszteri rendeletekkel); Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister 1880-ik évi 16.179 sz. a. kelt rendeletével.
- ⁷² A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3-6. napjain Budapesten tartott Congressusának irományai. A Választmány megbízásából. Szerk. SZILÁGYI Sándor titkár. (A Századok 1885. folyamának VIII. füzeté.) Athenaeum R. Társ. Könyvnyomdája, Budapest, 138.
- ⁷³ Congressus irományai (1885) 138-139.
- ⁷⁴ Congressus irományai (1885) 141. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ⁷⁵ Vö. JÓKAI Mór (1884): *Magyarország története a népiskolák számára*. Révai Testvérek, Budapest, 79 I.
- ⁷⁶ JÓKAI Mór (1884): *Magyarország története a népiskolák számára*. 2., átdolgozott kiadás. Révai Testvérek, Budapest, 80 I.
- ⁷⁷ Congressus irományai (1885) 150. A hivatkozott tankönyvek: JÓKAI Mór (1884): *Magyarország története*. Népisk. Révai, Budapest; HORVÁTH Mihály (1875): *A magyarok története a gymnasiumok alsóbb osztályai használatára*. 1-2. füz. A 2., 3. és 4. osztály számára. Franklin, Budapest.
- ⁷⁸ Congressus irományai (1885) 150.
- ⁷⁹ Congressus irományai (1885) 140.
- ⁸⁰ Congressus irományai (1885) 145.
- ⁸¹ Congressus irományai (1885) 147. (Tudnunk kell, hogy az 1879-es gimnáziumi tanterv szerint csak a III. és VIII. osztályban tanítottak magyar történelmet, a IV.-ben ókori, V.-ben európai középkori, VI.-ban a bécsi kongresszusig újkori, VII.-ben pedig legújabb kori egyetemes történelmet tanítottak.)
- ⁸² Congressus irományai (1885) 147.
- ⁸³ Congressus irományai (1885) 145-146.
- ⁸⁴ Congressus irományai (1885) 148. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ⁸⁵ Congressus irományai (1885) 148. (Kiemelés az eredeti szövegben.)
- ⁸⁶ Congressus irományai (1885) 149. (Kiemelés tőlem: K. A.)
- ⁸⁷ Congressus irományai (1885) 151.
- ⁸⁸ Congressus irományai (1885) 152.
- ⁸⁹ Congressus irományai (1885) 153.
- ⁹⁰ Congressus irományai (1885) 189-190. (Kiemelések az eredeti szövegben.)
- ⁹¹ Vö. MANN Miklós (1964): Az 1885-ös történész-kongresszus és a történelemtanítás. *Magyar Pedagógia*, 64. évf. 3-4. sz. 383.
- ⁹² Mika Sándor olvasókönyvei 1905 és 1910 között hat kötetben jelentek meg (3 magyar és 3 világtörténeti), melyek összesen 158 eredeti történeti forrást tartalmaztak, 1207 oldalon. A XX. század elején több kiadást megértek, bő fél évszázadig, a Történelmi forrásszemelvények sorozat 1960-as évekbeli megjelenéséig ez volt az egyetlen forrásgyűjteményünk. Vö. KATONA András (2013): Mika Sándor olvasókönyvei. *Történelemtanítás (XLVIII.) Új folyam*, IV. évf. 3-4. sz. 13.

Katona András: A magyar történelemdidaktika múltja és jeles személyiségei I.
A kezdetek (XVIII– XIX. század)

<https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/12/katona-andras-mika-sandor-olvasokonyvei-04-03-05/>

(Letöltés: 2023. ápr. 13.)

- ⁹³ 1901-ig 12 egyetemes és 7 magyar történeti falitérkép jelent meg, Történelmi iskolai atlasz csak 1897-ben. Vö. MÁRKI Sándor (1901): Történeti falitérképeink. *Földrajzi Közlemények*, 29. évf. 183-197.
- ⁹⁴ Például Márki iskolájában az aradi főreál gimnáziumban 1886-ban 146 őskori kőeszköz és cserép, 59 római, 18 avar, 27 magyar középkori tárgy, 58 fegyver, 19 ékszer, 69 okirat stb.; összesen 418 lelet volt, amelyhez jött még egy több mint 2000 darabos numizmatikai gyűjtemény. Vö. SZEBENYI (1970) 57.
- ⁹⁵ Vö. SZEBENYI (1969) 1206.
- ⁹⁶ BALÁZS Györgyné (1970): *Korkép kialakítása a történelemoktatásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 38.
- ⁹⁷ SZEBENYI (1970) 52.
- ⁹⁸ Budapest, VII. ker. Kir. Állami Gimnázium (ma Madách Imre Gimnázium) jegyzőkönyvei (a továbbiakban: jkv-i). 1885. április 18. (Fővárosi Levéltár, a továbbiakban: FL)
- ⁹⁹ Uo. 1886. május 15. (FL)
- ¹⁰⁰ Uo. 1890. április 21. (FL)
- ¹⁰¹ I. ker. jkv. 1896. február 5. (FL)
- ¹⁰² Budapest, I. ker. Kir. Katolikus Gimnázium (ma Petőfi Sándor Gimnázium) jkv-i, 1896. december 14. (FL)
- ¹⁰³ Uo. 1897. február 17. (FL)
- ¹⁰⁴ SEBESTYÉN Gyula (1890): *A magyar nemzet története. A középiskolák alsó osztályai számára*. Méhner Vilmos, Budapest, 158 l.
- ¹⁰⁵ *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója*. 1. I. köt. Szerk. NAGY László, BEKE Manó, KOVÁCS János. Franklin-Társulat, Budapest, 1898. 169.
- ¹⁰⁶ VASS Bertalan (1899): A középiskolai történettanítás. In: *A Ciszterci Rend Székesfehérvári Kath. Főgymnasiumának Értesítője az 1898–99. iskolai évről*. Közzéteszi SZENCZY Győző igazgató. Szammer Ny. Székesfehérvár, 5-67. (Különnyomatban is megjelent.)
- ¹⁰⁷ Az 1899-es gimnáziumi történelemtanterv (Kiadattak a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 1899. évi 32,818. sz. rendeletével)
- ¹⁰⁸ VASS (1899) 9. Másutt is megerősíti ezt a nézetet: „... nézetünk szerint a középiskolai történelem a nagy történetírás kisebbitett kiadása.” Uo: 15.
- ¹⁰⁹ VASS (1899) 7-8.
- ¹¹⁰ Ne feledjük, alig pár évvel vagyunk a millenniumi ünnepek után!
- ¹¹¹ VASS (1899) 8.
- ¹¹² VASS (1899) 10.
- ¹¹³ VASS (1899) 13.
- ¹¹⁴ VASS (1899) 14.
- ¹¹⁵ VASS (1899) 8.
- ¹¹⁶ VASS (1899) 15.
- ¹¹⁷ Zeneművelő és –kedvelő tanárként nagy súly fektet az ének- és zeneoktatással való kapcsolatteremtésre is.
- ¹¹⁸ Az 1879-es és 1899-es tanterv szerint is a rendszeres történelemtanítás csak a III. osztályban lépett be a tanításba. Az első két osztályban történelmi tárgyú irodalmi olvasmányok voltak.
- ¹¹⁹ VASS (1899) 32.
- ¹²⁰ VASS (1899) 33.
- ¹²¹ VASS (1899) 34.
- ¹²² VASS (1899) 40.
- ¹²³ VASS (1899) 45.
- ¹²⁴ VASS (1899) 53.
- ¹²⁵ VASS (1899) 3.